

Fornemmelsen af sted

En udforskning af erindringer om Københavns Nordvestkvarters tidlige historie

Christian Sandbjerg Hansen

Sense of Place. An Exploration of Memories of the Early History of Copenhagen North West. Annexed into the municipality of Copenhagen in 1901, Copenhagen North West was one of the areas that grew rapidly in the course of the century as industrialization and urbanization intensified. If the North West was known as a poor neighbourhood on the fringes of Copenhagen at turn of the century, it was celebrated as an urban working class dream around 1950, just to be stigmatized as a garbage dump for the city outcast in the early 1990s. In this article, I explore the subjective side of these objective macro processes of urban development: how does the residents perceive and evaluate the urban development and their place of residence? I draw on Bourdieu's conceptualization of place and a collection of memories of the North West to explore how the residents comprehend the physical, social and symbolical world that comprehends them.

Keywords: Copenhagen North West, recollections, habitus, Bourdieu, point of view, working class neighbourhood, urbanization

Introduktion

Svend Haag (1553/1969)¹ var en af de Københavnske pensionister, der på Københavns Stadsarkivs anbefaling og opfordring indsendte en nedskreven erindring i 1969. Han var født i 1895 i Jægersborggade på Nørrebro. Hans far var uddannet hjulmager fra Store Heddinge og arbejdede som maskinsnedker hos Silvan på Godthåbsvej; hans mor var fra Sverige og arbejdede på forskellige rengøringspladser i København. Svend Haag havde desuden 5 søskende og 3 halvsøskende. I 1899 lejede familien en lejlighed i et hus under opførsel på Frederikssundsvej 82, men da byggeriet var forsinket flyttede de midlertidigt ind i nr. 84. I erindringen beskriver Svend Haag flytteturen fra Nørrebro til Utterslev Mark således:

Da flytningen skulle foregå, blev al disponibel mandskab samlet sammen, min fars kammerater, spille Petersen, som spillede på horn, Tromme Petersen, som selvfølgelig slog på tromme, og Synge Petersen, som var tenor. Køretøjet var en firhjulet trækvogn med en lang styre- og trækstang, hvor der ude på enden var en pind på tværs til at skyde eller trække i. Det var datidens fattigmands flyttehus. Læsset bestod af en stor dobbelt træseng, egetræsmalet, en stor topersoners

sammenklappelig jernseng og to enkelte ditto, et fyrretræsspisebord ligeliges egetræsmalet, en træsofa, nærmest som en bænk, 4-5 fyrretræsstole, to stole med fjedrende sæder, hvor fjedrene nogle steder stak ud af det slidte betræk, det gjaldt også for den polstrede plyssofa. Skilderierne bestod hovedsagelig af trykte billeder bl.a. af Karl Marx, Peter Sabro, og et billede af datidens hverdag, det hed "Sat på gaden". Man brugte dengang en masse nipsting af mere eller mindre tvivlsom værdi, og ikke at forglemme flere Tuborg og Carlsbergplatter. Køkkengrejet var ikke 12 af hver, men lige til at dække det daglige behov, men derimod havde min mor en masse blomster, der skulle flyttes med. Da det hele var surret godt fast, tog Spille Petersen og Synge Petersen fat bag på trækvognen og skubbede på og min far og Tromme Petersen trak og styrede køretøjet.

Så gik turen ad Jagtvej ud på den brolagte Nørrebrogade, hvor man kunne køre med de 2 hjul i linje 7s spor, som endte i Lyngbygade (nuværende Hille-rødgade)... Læsset kører videre ad Nørrebrogade og når til jernbaneoverskæringen, hvor bommen er nede, og det tog sin tid før toget kom, så der var tid til at sætte sig på vognstangen og hvile sig lidt. Bommen bestod af 4 lange jernmaster, hvorpå var hængt en masse jernstænger. Bommanden brugte 2 sving til at dreje bommen ned med, og samtidig med at han drejede på svinget, var der en dims, der slog på en stor klokke som advarsel. Som dreng var det en yndet sport at stå og hænge på bommen, når bommanden skulle hejse den op, men så havde han en kasse med groft sand, som han smed hen i hovedet på os, så vi skulle nok komme ned. Den samme metode brugte han når der løb en hund ind på sporene. Nå, imidlertid gik bommen op, og læsset kunne køre videre. Frederikssundsvej blev nået, og det til højre ligger Lygtekroen lige ud til vejen uden fortov imellem, og staldmuren var så skæv og bulet så man undrer sig over den kunne stå alene, og samtidig havde man så hele Lersøen liggende, med dens pilekrat og enkelte høje træer. Som større dreng var vi nogle stykker, som vovede os ind i Lersøbøllernes huler, som bestod af pilegrene og gamle madrasser og sække i bunden, og hvor Lersøbøllen Ferdinand og Karen Spidsmus regerede.

Men vi må videre med vores flyttelæs. Der bliver kørt over Ladegårdsåen, hvor der til venstre er en lille dalsænkning, hvor der mange år efter kom et af de første ishuse og det hed Ålykke, is med to flade vafler kostede 5 øre, med stort kræmmerhus 10 øre. Flyttelæsset kører videre ad Frederikssundsvej, med grøfter på hver side, og som om vinteren var et pløre, og om sommeren med lidt blæst var en støvsky. På hele vejen op til Brønshøj, var der fyldt med små værtshuse. Lygtekroen blev kørt forbi, men så kom de til en som hed Hotel Børsen, en lille bygning lige over for Frederiksborgvejs udmunding. Bygningen lå lige ud til vejen, med en stentrappe som havde opgang på hver side, og som faktisk lå på fortovet, så man måtte gå ud på vejen når man skulle forbi. Dertil kom min far og alle Peterserne, men ikke længere, for så var de så tørstige. Hvad slukkede man tørsten med dengang. Var det om morgenen, skulle det være bitter af flere slags med hukket sukker, sødmælk, kærnemælk eller et glas øl. Et glas øl kostede

10 øre, et stort krus 15 øre. På resten af vejen kom de forbi mange små beværtninger, bl.a. et der hed Dukkehjemmet, som lå der hvor Nørrebros Cementstøberi ligger nu. Der var en stor have med keglebane, gynger papegøje i et bur, og en abe bundet til en stolpe.

Flyttelæsset kom forbi den dengang berømte P. Ibsens Terracotta Fabrik, de lavede meget fine kunstgenstande. Så nærmer vi os målet, men endnu skal vi forbi et værtshus, nemlig det hus, eller hvad man nu ville kalde den gamle rønne for, som vi skulle bo i, et lille dengang faldefærdigt hus, som er der endnu, jeg var dernede og kigge på det i juni 1969, mine forældre flyttede ind i 1900. Der var to rum, hvoraf det ene var uden vindue, en alkove, også uden lys, og noget der blev kaldt et køkken, med et utæt faldefærdigt komfur, gas og el fandtes ikke, og jeg forstår ikke i dag hvordan far, mor og dengang 5 børn kunne leve der. Hele denne ”herlighed” ejedes af en propskærer, som selv stod i et lille skur og skar propper, og hos ham kunne vi børn tjene ene øre eller to ved at trække sli-bestenen for ham. Vi var, som fortalt, nabo til en bæverding, som et værtshus også blev kaldt dengang, det hed ”Hold An”. Værten var en lille tykmavet person med bred urkæde tværs over maven, hans kone var høj og meget tynd. Lokalet bestod af en lille forstue, hvor der stod en skænk med en hane til øl, og på de små hylder bag ved stod brændevinen, rommen og bitteren samt nogle få glas, som blev skyllet i et lille fad med koldt vand. Så var der et rum på størrelse med en stor stue, et stort rundt bord i midten samt en halv snes stole med spanskrørs-flet. Udsmykningen var ”Den tørstige mand”, ham der tørrer sig på panden, samt Tuborg og Carlsberg platter. ... Vi var nabo til endnu et serveringshus, men en lidt finere form, som også havde stor baghave med dertil åbne lysthuse – abe – papegøje og en stor keglebane, og vi drenge stod om søndagen uden for og ventede på en tjans for at tjene en femøre med at rejse kegler...

I 1901 blev huset i nr. 82 færdig og vi kunne flytte op på 3. sal til højre, en lejlighed med 3 værelser og 1 kammer, køkken med stort komfur, hvor der blev fyret med kul, så man kunne ikke påstå at lofterne var hvide. Det blev en ny tilværelse for os alle.

Flytningen fra Nørrebros ”spekulationsbyggeri” og ”lejekaserner” ud i byens yderkvarterer, som Svend Haag her levende beskriver, er sigende for den udvikling København gennemgik fra slutningen af 1800-tallet og frem mod midten af det nye århundrede. Byens gamle fæstningsanlæg og demarkationslinje var nedlagt og gjorde plads til den voksende industri og den tilstrømmende befolkning. Københavns yderkvarterer (Valby, Sundbyerne, Brønshøj) indlemmedes i 1901 og de tidligere landsbyer, marker og gårde, der havde omkranset middelalderbyens periferi og de nyere brokvarterer, blev en del af den nye storby.

Utterslev Mark, som Svend Haags familie flyttede til, var et af de steder, der indlemmedes i byen på kanten af 1900-tallet. Det strakte sig fra Lygtekroen og Lersøen, der markerede bygrænsen ved det yderste Nørrebro, og op til Utterslev

landsby og Bispebjerg Mølle, og udviklede sig hastigt frem mod 1950: Ved indlemmelsen i 1901 havde kvarteret næsten 7.000 indbyggere, i 1950 godt 70.000. Ved indlemmelsen bestod kvarteret overvejende af en række bøndergårde med omkringliggende marker og haveforeninger, bebyggelse omkring Utterslev landsby og langs Frederikssundsvej, en barak-agtig bebyggelse mellem Lersøen og Frederiksborgvej, og mellem Frederikssundsvej og Glentevej, hvor hestehandlere, slagtere, købmænd, småværksteder og industri blandedes med træhuse, skure og murede etageejendomme. I 1950 var området blevet et egentligt bykvarter, hvor industri, værksteder og småforretninger omkransedes af større og planlagte ejendomskomplekser og centrale samfundsinstitutioner tegnet af prominente arkitekter og byplanlæggere. I den sydlige del af området afgrænset af Glentevej, Lygten og op langs Rentemestervej var industrien stadig dominerende i det byplanlæggerne kaldte et "blandet område", mens de gamle marker og bøndergårde vest for Glentevej mod Borups Allé og op mod Utterslev landsby var erstattet af boligkarreer i en mere rendyrket beboelseszone. På Bispebjerg bakke var møllen væk og stedet kendetegnet af skole, kirkegård, hospital og den monumentale Grundtvigs kirke med omkringliggende boligkompleks, hvis sigtelinje mod Grundtvigsskolen løb gennem Bispevænget og Bispeparken, der på opførelstidspunktet i 1940-41 var det største samlede boligkompleks. Utterslev Mark var blevet til Nordvestkvarteret, et arbejderkvarter, der skulle bære Danmarks fremtid som velfærdssamfund (se Hansen 2019).

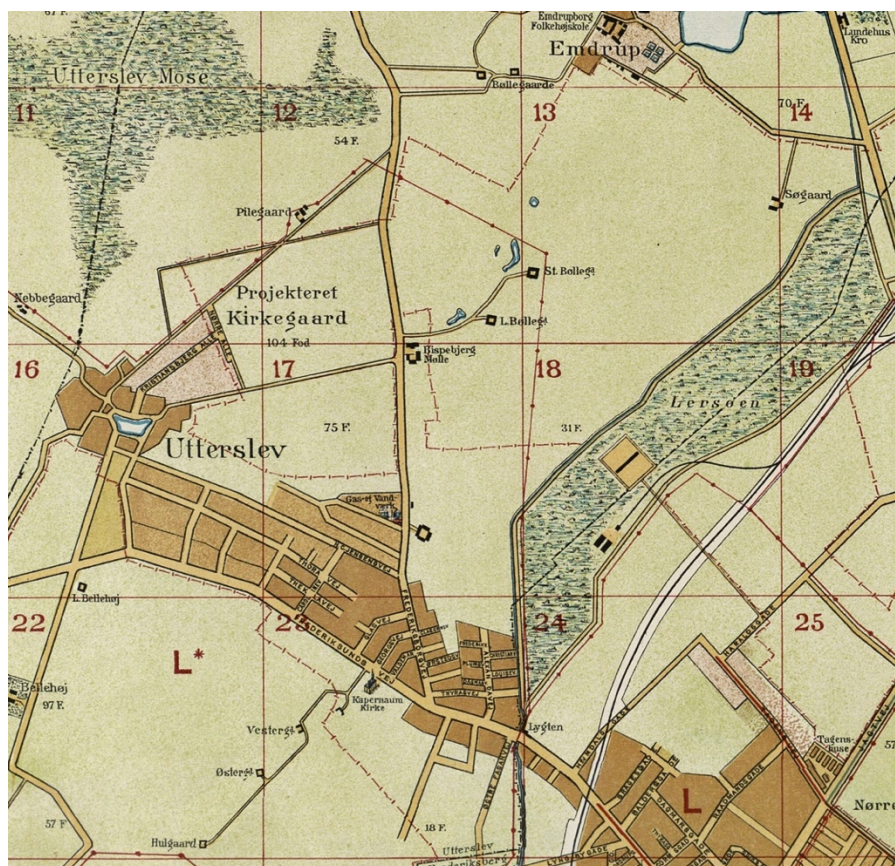
Ved folketællingen i 1885 optaltes 2.846 individer i kvarteret, hvoraf 40% var under 20 år og blot 6% over 60 år. Af de noterede 1.123 beskæftigelser var 67% ufaglærte arbejdere og landarbejdere, 20% faglærte arbejdere og landarbejdere og 13% gårdmænd, fabrikanter, professionelle/funktionærer (læger og lærere), købmænd, bestyrere og formænd. I 1950 talte kvarteret 71.380 individer, hvoraf 38% var under 25 år og blot 7% var 55 år eller over. Arbejdere, husmødre og børn og studerende udgjorde 72% af kvarterets befolkning, hvilket var over gennemsnittet i København (66%) og et stykke fra Indre by, Voldkvartererne og Østerbro (hhv. 59%, 50% og 57%). I 1950 var 52% af Nordvestkvarterets befolkning ansat inden for industri, håndværk og byggeri, 29% var beskæftiget med handel, omsætning og liberale erhverv og blot 9% levede af formue eller alderdomsunderstøttelse.² Til sammenligning var de tilsvarende gennemsnit for København som helhed 45%, 30% og 13%, for brokvarterer som Indre Nørrebro 44%, 27% og 18% og for Østerbro 37%, 37% og 15%, og for yderdistrikter som Husum 56%, 26% og 7% og Vanløse 46%, 35% og 9%. I relation til indre by og brokvarterer var bebyggelsen i Nordvest præget af de relativt moderne (omend mindre) lejligheder, der havde erstattet gårdene og den tidlige bebyggelse. Fx havde 98% af lejlighederne i Nordvest i 1965 eget toilet mod 63% for Indre by, 74% for Indre Nørrebro og 87% for hele København. På lignende måde havde 72% af lejlighederne i Nordvest centralvarme, mens gennemsnittet for København som helhed var 54%. I relation til de andre yderdistrikter, der blev bebyggede i samme periode og som også husede en relativ ung befolkning, var Nordvest (og Kgs. Enghave) mere som brokvartererne: ikke samme grad af villabebyggelse, flere beboelsesejendomme og flere industri- og

håndværksvirksomheder i kvarteret. Da Svend Haag og de andre pensionister indsendte deres erindringer til Stadsarkivet i 1969 var Nordvestkvarteret og København på ny i forandring: folketallet var faldende, befolkningen blev ældre, industrien forsvandt og med den også arbejdspladser og arbejdere. Og da Stadsarkivet i midten af 1990'erne lavede en ny indsamling af pensionisterindringer var Nordvestkvarteret offentligt kendt som et af de "mest belastede kvarterer" i Danmark.

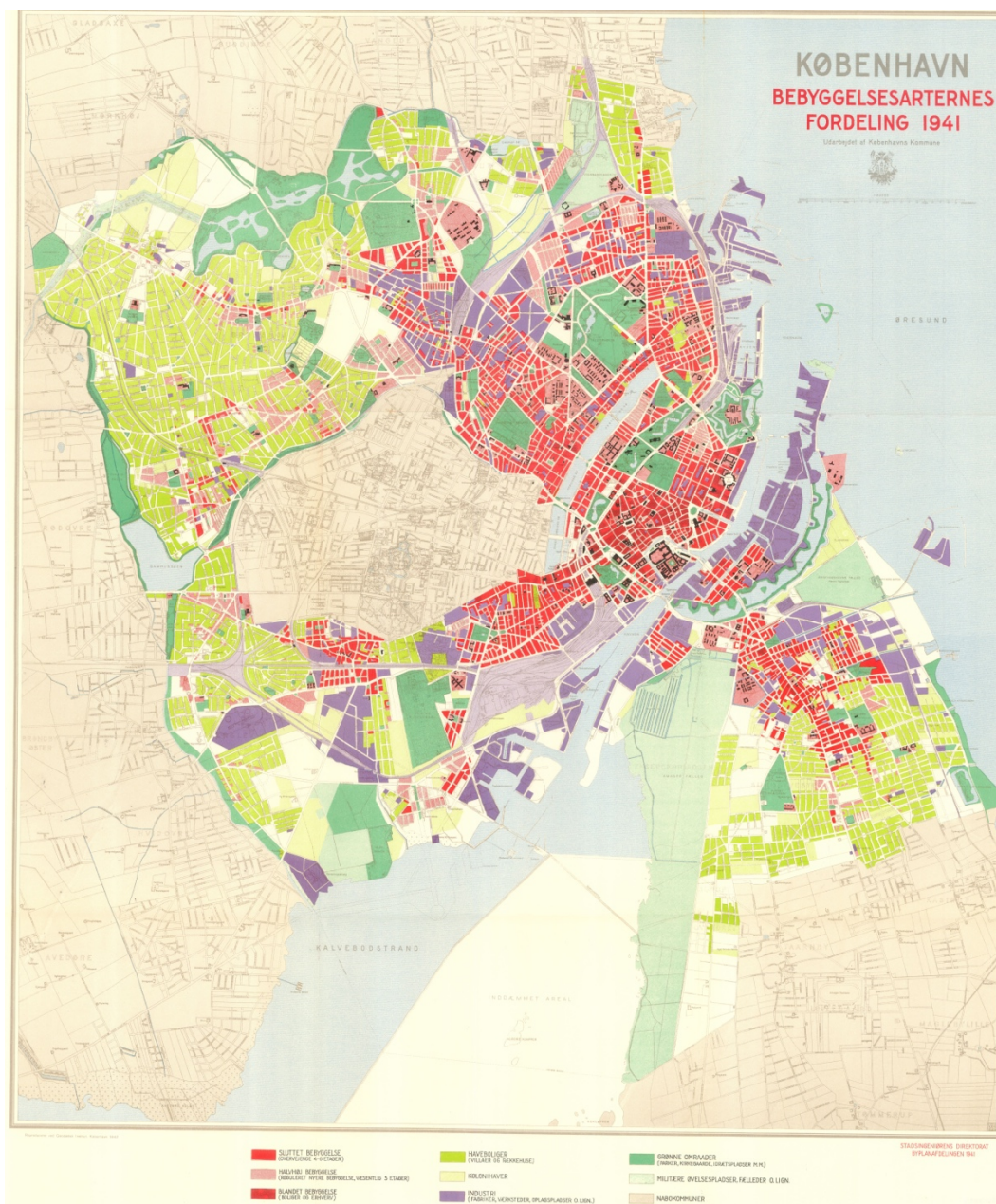

Kort over København, 1899

Hvis bolig- og befolkningstallene vidner om denne formative bevægelses objektive karakter, så fortæller de mindre om stedets subjektive historie: hvordan oplevedes, erfarede og håndteredes livet på og fra dette sted af de mennesker, der var eller blev beboere i det indlemmede yderdistrikt Utterslev Mark, der i hurtig forandring blev kendt som Nordvestkvarteret? Udover at Nordvestkvarteret og dets historie i sig selv er en interessant og fængende fortælling præget af en særegen mytologi, så er det også et eksempel på hvordan Københavns periferi indlemmedes og blev en del af byens geografiske, sociale og symbolske struktur. Som et særligt historisk tilfælde er Nordvest (sammen med resten af yderdistrikterne) eksempler på 1900-tallets byplans- og velfærdsmæssige eksperimenter og på arbejderklassens position i byen, der industrialiseredes og voksede. Jeg er i denne artikel optaget af, hvordan samspillet mellem menneske og sted tager sig ud for de mennesker, der beboede et arbejderklassested som Nordvestkvarteret; hvordan den kollektive historie, som udgøres af et sted, der blev en del af byen, indfletter sig i den individuelle biografi og i personlige erindringer om dette sted. Med afsæt i den franske sociolog Pierre Bourdieu udforsker og analyserer jeg i denne artikel således et udvalg af pensionisterindringer fra Københavns Stadsarkiv, som omhandler og genkalder sig Nordvestkvarteret og det liv, der udspillede sig på dette sted, for på den måde, at få indblik i hvordan beboerne relaterer til stedet, eller hvordan stedet satte sig i beboernes erindringer.

Kort over Utterslev Mark, 1899

Kort over København, 1941

Bourdieu greb om fysisk rum

Hos Bourdieu må den subjektive oplevelse af og erfaring med sted forstås i relation til stedets lokalitet og placering i fysisk og socialt rum. I de delvist overlappende artikler om sted og lokalitet³ argumenterer Bourdieu således⁴ for, at et sted kan forstås både som en specifik lokalitet i det fysiske rum og som en position i det sociale rum og defineres ved sine objektive fysiske og sociale egenskaber i relation til andre steder. Både fysisk rum og socialt rum er defineret ved deres delelementers gensidige udvendighed eller udelukkelse (distinktion), dvs. ved deres forskelle og ligheder, nærheder og distancer (Bourdieu 2000, 134; 1999, 124). Den geografisk specifikke lokalitet definerer Bourdieu qua den plads – overflade, dimensioner, volumen

– i fysisk rum som det givne sted optager, mens stedet som position i det sociale rums struktur af modstridende positioner defineres qua dets sociale egenskaber, dvs. ved de symbolske og materielle goder og tjenesteydelser, der er koncentreret der, og ved de sociale egenskaber, som kendetegner de personer, der befolker det.

Steder er altså socialt strukturerede i den forstand, at det sociale rums struktur viser sig som spatiale modsætninger, ligesom det beboede sted fungerer som en slags spontan symbolisering af socialt rum (Bourdieu 1999, 124; 1996, 13; 2018, 107). Bourdieu skriver, at det sociale rum udmøntes i det fysiske rum og at steder derfor er hierarkiserede og udtrykker sociale distancer, men omformet af den naturaliseringseffekt, der kommer af den langvarige indskrivning af sociale forhold og forskelle i den fysiske verden (Bourdieu 1996, 12; 1999, 124; 2000, 134; 2018, 107). Det indebærer, at en beboers position i det sociale rum også bestemmes ved det fysiske sted vedkommende er situeret, ved den plads dette sted optager, ved den position vedkommendes midlertidige og permanente lokaliteter optager i relation til andre agents lokaliteter, og ved det beboede steds egenskaber og ejendomme, dvs. ved de symbolske og materielle ressourcer, der er koncentreret dette sted i relation til andre steder (Bourdieu 1999, 123-124; 2000, 135; 2018, 106).

Men steder eksisterer ikke blot som objektive lokaliteter og positioner; de indtages også af forskellige mennesker. Steder er ikke bare strukturelt karakteriserede af beboerne og disses sociale egenskaber, men gøres og praktiseres gennem levet liv. Man kan også sige, at beboerne – eller de mennesker, der befolker det givne sted – gennem deres daglige og stedlige praksisser, interaktioner og distinktioner bidrager til at skabe inddelinger, klassifikationer og hierarkier, der påvirker og former stedet. Som i så mange andre sammenhænge gør Bourdieu imidlertid også opmærksom på, at selv om sociale aktører i deres almindelige praksis er subjekter i konstruktionen af den sociale verden, så har de ikke selv skabt disse konstruktionsprincipper, disse principper for at anskue og opdele verden, disse kategorier for opfattelse- og vurdering eller mentale strukturer, lige som deres repræsentation af den sociale verden begrænses og påvirkes af deres position i og livsbane gennem (fysisk og) socialt rum (Bourdieu 1984, 467). De givne beboeres habitus bidrager altså til at skabe habitatet, men habitatet bidrager også til at skabe habitus. De kategorier, beboerne benytter til at konstruere deres sted og deres forhold til dette sted, er med andre ord selv delvist produktet af det socialt og historisk producerede sted. Bourdieu taler således om, at gentagen og længerevarende kontakt med og erfaring af fysisk sted som en af de måder de sociale strukturer indskrives i eller konverteres til de mentale strukturer eller habitus (Bourdieu 1999, 126, 128; 2018, 112). Habitus er dog ikke bare kategorial skelnen og distinktioner ikke nødvendigvis ekspliciterede; de kognitive strukturer, som de agerende bringer i anvendelse i deres praktiske viden om den sociale verden er internaliserede, kropsliggjorte sociale strukturer (Bourdieu 1984:468). Som en socialiseret krop giver habitus således aktøren en fornemmelse for den plads vedkommende indtager og optager og for så vidt at denne plads også er adækvat indtaget gør habitus også aktøren i stand til praktisk at beherske denne plads.

The sense of one's place, as the sense of what one can or cannot 'allow oneself', implies a tacit acceptance of one's position, a sense of limits ('that's not meant for us') or - what amounts to the same thing - a sense of distances, to be marked and maintained, respected, and expected of others (Bourdieu 1991/1984, 235).

I forlængelse heraf bruger Sune Jon Hansen (2013) i et etnografisk studie af Hirtshals udtrykket stedsans om den kropslige fornemmelse for den plads man optager og indtager i fysisk og socialt rum, en sans for der, hvor man passer ind, hvor man hører til og for hvad der dertil hører, der hvor man føler sig hjemme, er på plads. Stedsans er altså også en fornemmelse for, hvad man kan tillade sig, for grænserne for ens færden, for de distancer, der skal markeres og vedligeholdes, respekteres og forventes af andre.

Steder skaber folk som skaber dem gennem de principper for at opfatte, vurdere og handle i verden, som selv er historiske skabte. Steder kategoriserer mennesker, som kategoriserer dem. Steder indtages og indoptages. Eller som Bourdieu (1984, 482) med henvisning til Blaise Pascal siger: "Social subjects comprehend the social world which comprehends them". Med empirisk udgangspunkt i et udvalg af pensionisterindringer om Nordvestkvarteret udforsker jeg i denne artikel netop beboernes "omfavne" af de sammenfiltrede og gensidigt konstituerende relationer mellem de fysiske, sociale og symbolske strukturer, som udgjorde og placerede kvarteret.

Pensionisterindringer som kilde

Københavns Stadsarkiv inviterede i 1969, 1995 og 2014 københavnske pensionister til at nedskrive og indsende deres erindringer om barndom og hverdagsliv (og i 2014 specifikt om skolegang).⁵ Med Bourdieu kan sådanne erindringer forstås og begribes i forlængelse af Durkheimianere som Maurice Halbwachs og Paul Connerton og deres påpegning af erindringers grundlæggende sociale og historiske karakter. Mens historikerne diskuterede erindringer som upålidelige kilder til en objektiv fortid,⁶ gjorde Halbwachs (1992) opmærksom på, at erindringer er kilder til den nutid, erindringsarbejdet finder sted i, men at denne nutid er historisk og socialt produceret. I forlængelse af Halbwachs første pointe skriver Anette Warring (2011, 11) således: "Vi skaber mening i livshistoriske erindringer ved at skrive dem ind i den store historie, når vi søger at knytte diskontinuerte erindringer sammen i fortællinger, og til sidst ophører vi med at skelne mellem, hvad vi selv har oplevet, og hvad der er blevet os fortalt". Erindring og historiebrug er altså situeret og kontekstbundet, at erindre er en aktiv proces, hvor minder formes i samspil med den enkeltes biografi og erindringer vil derfor altid tage farve af den situation og sammenhæng, som de skabes og bruges i (Warring 2011, 21). Connerton (1989, 7) argumenterer på samme måde for, at erindringshandling ikke bare konstruerer fortiden, men også konstituerer nutiden og dennes orden; når fortiden bedømmes skabes samtidig nutid og fremtiden forestilles. Man genkalder sig fortiden for at fremme forskellige

mål og dagsordner i nutiden. Man kan i den forstand sige, at erindringer er kollektive, når fx sociale grupper benytter dem til at konstruere sig selv i nutiden i relation til en forestillet fortid, dvs. for at give sig selv en sammenhængende identitet, et narrativ, en plads i verden (Saïd 2000, 17). Som Blokland (2009) viser, så er fortællinger om fortiden med til at etablere, vedligeholde og forandre identiteter ved at fremhæve forskelle og ligheder, som affektivt forbinder mennesker, som oplever sammenhæng og tilknytning. Hun viser f.eks., hvordan erindringer om et steds fortid er del af forskellige dagligdags interaktioner, som er med til at skabe kvarterets nutidige identitet og position i byens sociale og symbolske hierarki: "The position of a neighborhood within a city's spatial stratification depends on its assets, and also on the dominant imagery of what the neighborhood symbolizes" (Blokland 2009, 1594).

Med begrebet om kollektiv erindring argumenterede Halbwachs som sagt også for, at individuelle erindringer også har en grundlæggende social og historisk karakter i den forstand, at enkeltpersoners erindringer trækker på kollektive kategorier og et samfundsmæssigt moralsk system: "No memory is possible outside frameworks used by people living in society to determine and retrieve their recollections" (Halbwachs 1992, 43). Connerton (1989, 36) skriver bekræftende:

Every recollection, however personal it may be, even that of events of which we alone were the witnesses, even that of thoughts and sentiments that remain unexpressed, exists in relationship with a whole ensemble of notions which many other possess: with persons, places, dates, words, forms of language, that is to say with the whole material and moral life of the societies of which we are part or of which we have been part.

Selv om erindringerne er frit nedskrevne af en enkeltperson, så er erindringshandlingerne ikke bare kollektive i den forstand, at fx sociale grupper, benytter erindringer og erindringsarbejde som del af deres konstituering eller opløsning. Erindringer er også kollektive i den forstand, at de trækker på kategorier, som er samfundsmæssigt producerede.

Med Halbwachs kan man sige, at erindringer er kollektive også når man ikke erindrer sammen, fordi de kategorier man erindrer i og igennem er kollektive produkter, dvs. samfundsmæssige, skabt af det sociale livs historie. Fordi erindringerne er et produkt af netop den historie de ser tilbage på og forsøger at genkalde, så fortæller de også om den proces, som går fra erindringens start og til dens formulering. Som Connerton (1989, 6) gør opmærksom på, så kan erindringen ikke finde sted uden et indhold at erindre – "prior to any single experience, our mind is already predisposed with a framework of outlines". Eller sagt på en anden måde: Vi erfarer på baggrund af tidligere erfaringer; vi erindrer med udgangspunkt i tidligere erindringer og erfaringer og vi benytter kategorier til at forstå og udtrykke erindringerne, som er skabt i fortiden. Nutid og fortid er intimt sammenvævede i vores er-

indring snarere end hermetisk adskilte entiteter. Med reference til Durkheims argument for, at ”gårsdagens menneske i varierende grad er tilstede i hver af os” og ubevidst dominerer os, skriver Bourdieu, at som kropsliggjort historie og dermed glemt historie er habitus den aktive tilstedeværelse af hele fortiden, som har skabt den (Bourdieu 1990/1980, 56).

Københavns Stadsarkivs database erindringer.dk rummer omkring 3.400 erindringer; nogle håndskrevne, andre maskinskrrevne (eller renskrrevne), og de fleste forsynede med søgbare nøgleord. Jeg har søgt efter erindringer, der på en eller anden måde omhandler Nordvestkvarteret,⁷ og indsamlet 25 fra 1969-indsamlingen og 16 fra 1995-indsamlingen, altså i alt 41 personer.⁸ I 1969-samlingen er personerne 9 er mænd, 16 kvinder født mellem 1885-1914 med et gennemsnit fra 1898, dvs. omkring 71 år på tidspunktet for erindringens nedskrivning og indsendelse. I 1995-samlingen er personerne 9 mænd, 7 kvinder født mellem 1910-1938 med et gennemsnit fra 1924, dvs. også 71 på erindringstidspunktet. Halvdelen af de 41 personer er født mellem 1885 og 1900, og 18 er altså mænd, mens 23 er kvinder. Erindringspersonerne kommer helt overvejende fra forskellige fraktioner af arbejderklassen, mens 3 kan kategoriseres som mindre funktionærer.⁹ 34 har kvarteret som central tema, mens 7 blot nævner det *en passant*.¹⁰ Tidsmæssigt refererer erindringerne mest eksplicit overvejende til pensionisternes tidlige barndom og arbejdsliv og i mindre grad og mere implicit til den nutid, de foretages i – typisk med flest detaljer i barndommen, lidt færre om arbejdslivet og ganske få om livet som det etableredes med ægteskab, forældreskab og alderdom. På den måde kan man sige, at erindringerne indhold samlet set omhandler perioden fra ca. 1890'erne til 1950'erne – sådan som det så ud eller rekonstrueredes fra hhv. 1969 og 1995.

Erindringerne er forskellige i både længde og form: nogen er nærmest ufærdige erindringsbilleder eller snapshots, andre er formfuldendte narrativer med et plot og en historie.¹¹ Trods det, at arkivet inviterer de erindrende til at behandle deres liv som en historie, således som Bourdieu (1999/1986) karakteriserer den biografiske illusion, dvs. at de erindrende inviteres til at behandle deres livshistorie som en lineær retningsbestemt samling af begivenheder bundet sammen af egnavnet, så er det langt fra alle erindringerne, der i form og indhold bekræfter dette. Nogle er ganske korte (2-3 små sider), andre ganske lange (200 trykte sider); nogle har billeder vedlagt, andre ikke. Som også de Coninck-Smith (2008) bemærker, vedkender erindringerne sig ofte deres individuelle og selektive karakter – de præsenterer sig ikke som totale, men er ofte lidt undskyldende, ydmyge, ofte også inviterende til at blive udspurgt yderligere.

Den enkelte erindring udgør i første ombæring et personligt narrativ, en fortælling eller ”en god historie” om individuelle erfaringer og giver indblik i mere eller mindre tilfældige aspekter af hverdagslivet. Selv om ”erfaringen og konstruktionen af den sociale verden først og fremmest finder sted i praksis uden nødvendigvis at blive eksplicit repræsentation og verbalt udtryk” (Bourdieu 1991/1984, 235), så fremtvinger erindringshandlingen refleksioner og ekspliciteringer, dvs. efterratio-

naliseringer foretaget på afstand af begivenhedernes tvang og praksis' nødvendighed. Fordi forholdet til verden og til ens "rette plads" i den er relateret til det sted, man er placeret og måden, man indtager det på med "krop og sjæl", er erindringen også den socialiserede krop, der reflekterende ser tilbage på sin egen socialisering uden nødvendigvis, at gøre dette systematisk og eksplicit. Som Bourdieu siger:

There is no better image of the logic of socialization, which treats the body as a 'memory-jogger', than those complexes of gestures, postures and words - simple interjections or favourite clichés - which only have to be slipped into, like a theatrical costume, to awaken, by the evocative power of bodily mimesis, a universe of ready-made feelings and experiences (Bourdieu 1984, 474).

I erindringernes små fortællinger, indskud og tilfældigheder får vi med andre ord indblik i de erindrendes praktiske forsøg på at rekonstruere den kropslige væren i verden, som om der var tale om eksplicitte regler og taksonomier (Bourdieu 1984, 472). Erindringerne udtrykker således en blanding af smag og etos på den ene side og etik og æstetik på den anden (Bourdieu 1984, 472).

På samme måde påpeger Bourdieu, at distinktion ikke nødvendigvis indebærer bevidste forsøg på målrettet distinktion. Livstilens, forbrugets eller praksissens synlighed gør den til et distinktivt tegn, også selv om den ikke udføres med øje for eller tanke på at adskille sig selv, optræde distingveret, med bevidst forsøg på distinktion (Bourdieu 1991/1984, 237). Distinktioner er udtryk for forskelle, som både giver sig til kende gennem tegn på distinktion, ære og udmærkelse, og gennem tegn på miskredit, infamitet, nedværdigelse, vanære og stigma. Og distinktioner udtrykkes både gennem implicitte smagspræferencer og eksplicitte sociale, fysiske og symbolske grænsedragninger. Den enkelte erindring kan altså give indblik i den enkelte persons historie og refleksioner over denne historie, dvs. i den enkeltes smag og reflekterende kategorisering af denne smag. Man kan også sige, at erindringen giver indblik i den erindrendes syn, som kan objektiviseres som et syns-punkt. Læst sammen – og i lyset af stedets historiske kontekst og erindringernes gentagelser – bliver det muligt at konstruere "upersonlige" fællestræk, som er konstituerende for det sociale miljø, der har bidraget til at forme erindringerne. Samlet set giver erindringerne altså mulighed for at (re)konstruere kollektive principper for at anskue og opdele verden, som de erindrende tager i anvendelse, når de ser tilbage på den tid, der var med til at forme erindringerne og som erindringerne nu former. I fortolkningen af erindringer om opvækst og hverdagsliv i kvarteret bliver det dermed mindre vigtigt om historierne, som genkaldes og ekspliciteres via et erindringsarbejde, nu også var helt sande og historisk korrekte. Vigtigere er det, at få fat om de kategorier for anskuelse og opdeling, dvs. det fortolknings- og betydningssystem, som historierne præsenterede og repræsenterer, og som er produceret af historien. På den måde kan erindringerne give indblik i den "sammenfildrede relation" mellem socialt og fysisk rum og habitus.

Købmand Albrechtsen i Frederikssundsvej-Frederiksborgvej-krydset. Ukendt fotograf, uden årstal. Københavns Museum.

Jeg har læst dette erindringsmateriale med henblik på at indfange, hvilke kategorier de erindrende benytter til at beskrive stedet som fysisk, socialt og symbolsk opdelt enhed og hvilket forhold de udtrykker til stedet som fysisk og social omgivelse eller miljø, herunder hvordan de andre beboere og resten af byen kategoriseres. Herigen- nem har jeg søgt efter de sociale egenskaber, som karakteriserede stedet, herunder de symbolske og materielle ressourcer, der var koncentrerede dette sted i relation til resten af byen. Desuden har jeg ledt efter indikationer på de sociale modstillinger, der organiserede det fysiske rum, sociale kvalificeringer og praktiske hierarkiseringer af stedet og dets områder (Bourdieu 2019, 108), og som ifølge Bourdieu "har tendens til at blive reproduceret i tanke og sprog som modstillinger, der konstituerer et princip for at anskue og opdele verden, for opfattelses- og vurderingskategorier eller mentale strukturer" (Bourdieu 1999, 126). Jeg har også læst efter karakteri- stikker af de erindrendes sociale egenskaber: Hvor de var placerede på stedet, deres position i og livsbane gennem socialt rum,¹² men også indikationer på deres forhold til stedet, om de følte man sig på den rette eller forkerte plads, deres individuelle og kollektive stridigheder og strategier for at tilegne sig stedet specifikt og en plads i den sociale verden mere generelt (Bourdieu 1999, 128), samt de sociale og kultu- relle praksisformer som strukturerede beboernes dagligdag.

For at give læseren mulighed for at sætte sig ind i denne fortidige verdens frem- medhed holder jeg i det følgende fremstillingen af analysen tæt på det empiriske materiale og i en relativt fortællende form. Jeg har organiseret analysen som en

gennemgang af tre dimensioner af beboernes synspunkt(er) i og på kvarteret: Først ser jeg på, hvordan de erindrende genkalder sig kvarterets fysiske landskab: Hvordan så der ud og hvad kendetegnede den geografi, de var indlejret i? Dernæst ser jeg på kvarterets emotionelle geografi, dvs. på de erindrendes affektive forhold til stedet og på de måder de genkalder sig stedet som sansning og følelse. Til sidst ser jeg på stedet som et socialt miljø konstitueret af symbolske grænser, som beboerne trækker, når de definerer sig selv, deres naboer og kvarteret som helhed. Afslutningsvist diskuterer jeg, hvordan erindringerne giver os indblik i Nordvestkvarterets historie og struktur, i relationen mellem habitus og habitat.

Stedet som fysisk landskab

Erindringerne om stedets fysiske landskab er grundlæggende forbundet med beboernes alder og resonerer med kvarterets bebyggelser. Således genkalder de ældste beboere sig stedet som landligt, mens de yngre henviser til stedet som værende i udvikling.

”Vi boede nærmest på landet” (Ellen 221/1969) er en hyppigt gentaget vending i de ældstes erindringer om kvarterets fysiske landskab. ”Det var så godt som på landet, eftersom markerne fra Utterslev gik næsten til Lygtekrosåen på den ene side af Frederikssundsvej og markerne fra Bellahøj på den anden side” (Frederik Jensen 751/1969). ”Det var næsten dengang ude på landet, men ikke langt fra det yderste Nørrebro” (Bertha Kruse 488/1969). Denne landlighed forbindes overvejende med et landskab formet af marker, grøfter og blomster og præget af at være langt uden for byen:

Fra Lygtekroen, en gammel landevejskro, som lå hvor nu højbanen ligger, der begyndte landet med kornmarker og engene, der var ingen fortov, kun en landevej med grøft langs siderne med gamle træer og meget sparsom belysning. Landligt og dejligt disse dejlige grøftekanter, hvor vi børn legede plukke blomster og flere krydderier såsom kommen, timian, lyre og kamilleblomster (Alma Rasmussen 131/1969).

Et andet træk, der konstituerer landligheden er erindringen om ”de små huse”, bondegårdene med ”dyr, der bare går omkring” (Ellen Jensen 221/1969), møllen og haveforeningerne. ”Det var jo bare kolonihaver og gartnerier herude dengang” (Lone & Ejnar Madsen 1167/1969).

Min barndomsgade var små, lave huse og store grønne marker, hvor vi kunne tumle os. Og jeg husker den store firlængede, stråtede bondegård Tomsgården på Frederikssundsvej, hvor vi kunne købe en spand mælk og æg for billige penge (Ingeborg Rasmussen 977/1969).

For det tredje nævnes også fraværet af etablerede veje og gadebelysning – ofte beskrevet via de veje, der senere kom til og erstattede markerne (f.eks. Ellen Jensen

221/1967). Vejene, der nævnes er betegnes ofte som *landeveje* uden fortov og som ”dårligt oplyste” (Alma Rasmussen 131/1969). På samme måde hæfter pensionisterne sig også ved den begrænsede trafik, og flere nævner forlængelsen af sporvognslinjen i forbindelse med anlægningen af kirkegården i 1904 (Edith Nielsen 1359/1969, Kai Pedersen 1607/1969). Bispebjerg var ”langt uden for København”, ”Utterslev var en lille forstad til København” (Oda Olsen 424/1969), ”den anden side af Lygteåen” (Frederik Jensen 751/1969), ”det yderste Nørrebro, sagde man, hvor linje 10 ikke kørte i starten” (Sigrid Andresen 489/1969).

Dengang var der ingen færdsel. Der kom i ny og næ en hestevogn skrutende, og af og til en væltepeter, som vi kaldte dem, disse høje cykler med et stort forhjul og et lille baghjul. Den var meget svær at bestige og ned af igen, men så kom cyklerne, de første med faste ringe, det har været først i halvfemserne (Alma Rasmussen 131/1969).

L. A. Ring, Lersøen. Landskab mellem Tagensvej og Bispebjerg Mølle, 1903, KB.

Hvis disse landlige træk udgør en hyppig måde at beskrive stedets fysiske karakter, så er et andet gennemgående kendetegn i de ældste erindringer den mere bymæssige bebyggelse i kvarterets sydlige del omkring grænsen til Nørrebro, som var markeret af den gamle bygrænse og opførelsen af Slangstrupbanen, den gamle Lygtekro ”med rejsestald og langs dermed også en beskidt å” (Ingeborg Kapping 472/1969), Lygteåen og Lersøen, ”mange tønder land pilekrat, som blev afskåret hvert efterår til brug for kurvemagere” (Sofus Jensen 990/1969), ”en brakmark med rødtjørn og hvidtjørn og træer at kravle i” (Ingeborg Kapping 472/1969). I dette ”lygtekvarter” omkring Frederikssundsvej, Frederiksborgvej og Alexandravej lå ”hønserrækken”, ”slagterstien” og ”svalen”. Sofus Jensen (990/1969) beskriver, at han boede i hønserrækken i et hus ”med en stor forhave”, ”tagetagen uudnyttet, udhus og gård bagtil” og ”geder og lam” mens de ca. 12 andre huse alle havde høns. Lona Madsen (1167/1969) fortæller, at ”svalen på Frederiksborgvej” var ”meget faldefærdige

rønner” mens ”slagterstien var så hyggelig og der var en smuk hane og beboelse også”.

Doris Bærentzen (769/1969) husker også karetmagerværkstedet og smedjen ved Alexandravej: ”Smeden havde et lille bondehus med smedegård og lavede datidens elegante vogne til mange velhavere, han holdt gris bag huset og havde en lille ponyvogn og hest” (Doris Bærentzen 760/1969). På Thyrasvej ”bag smedjen længere nede ad vejen lå et hus, hvor manden kun holdt køer, han kaldtes koholder” (Doris Bærentzen 760/1969), ”hvor vi hver morgen satte vor mælkespand over og så kunne vi komme senere og hente mælken” (Ingeborg Kapping 472/1969). På hjørnet af Thyrasvej lå også ”en købmandsforretning” og hos ”Bispebjerg Bryggeri, der kunne man købe hvidtøl” (Lona Madsen 1167/1969). Sofus Jensen (990/1969) husker gården Karens Lyst, som var ejet af Grosserer Dahlman: ”Jorden udstykkede han til lejede kolonihaver, dem med tårne og spir, han havde også limfabrikken og det meste af Lersøen, han gav os lov til at trække vore geder over i Lersøen og tage dem hjem hver aften”. Frederik Jensen (751/1969) beskriver området som ”små, dårlige lejligheder, fattigdom, og massevis af rotter fra lossepladsen i Lersøen”, mens Ingeborg Kapping (472/1969) beskriver ”alt deromkring” som ”meget gammelt”.

Fra Lygtekvarteret og op ad Frederiksborgvej mod Møllen og brødfabrikken på Bispebjerg Bakke (Edith Nielsen, 1459/1969), hvor ”der var en enestående udsigt” (Oda Olsen, 424/1969), husker Finsson (1426/1969), hvordan ”de eneste huse” var var slagtermester Becker, sukkervarefabrikant Petersen og Bispebjerg Skole”, mens Oda Olsen (424/1969) også husker gas- og vandværket ”med rigtig pumpestation” og en plads på 7 tønder land, som Københavns Kommune overtog ved nytåret 1902. Oda Olsens far var udnævnt bestyrer og ”der var en dejlig bestyrerbolig med masser af plads, stor have med springvand og høj flagstang, flere lysthuse, mange fine frugttræer”. Ingeborg Kapping (472/1969) husker ”en stor købmandsforretning og manden hed Albrechtsen” på hjørnet af Frederiksborgvej og Frederikssundsvej, og en smedje og træskoforretning på Frederikssundsvej, hvor ”vi havde alle de små gamle huse”. Flere nævner Mælkeriet Enigheden som Alexandravej løb igennem, Blåkilde Mølle, Glud & Marstrands fabrikker på H.C. Jensensvej og Atlas fabrikkerne ved Fasanvejen som kvarterets kendetegn.

Til forskel fra dette landlige, næsten Klondyke-agtige landskab refererer særligt de yngre beboere til et kvarter, der er ved at blive bebygget. De ældste erindrer også det landlige kvarters forandring, som når Bertha Kruse (488/1969) skriver: ”i årtiet kom Ueterslev og Brønshøj ind under Københavns kommune, det skete nytårsaften under stor ståhej og snart begyndte byen at brede sig dels over Bispebjerg, Ueterslev og Brønshøj så begyndte sporvogne med elektrisk drift...”. Hos de yngre er det dog snarere ”blandingsbyggeriet”, der huskes. Henning W. Jensen (350/1995), der i 1928 var flyttet til en lejlighed i et stort ejendomskompleks på Frederikssundsvej med sine forældre, skriver f.eks.:

Fra vinduerne var der udsigt over en bydel, der var under kraftig udvikling. Endnu var der mange ubebyggede arealer, der bare lå hen som rene ukrudtsmarker. Bebyggelsen var en mærkelig blanding af høje huse og resterne af lave ejendomme, fra dengang da Frederikssundsvej var en landevej. De mange høje skorstene viste, at der var mange fabrikker... De mange små og lave huse indeholdt ofte værksteder for selvstændige håndværksdrivende lige fra blikkenslagere, snedkere, gørtlere og endda en enkel træskomand. Sporvognen linje fem kørte på Frederikssundsvej og passerede ved Tomsgårdsvej en stor landejendom med stråtag og en stor mødding. Den havde en stor besætning af køer, der i sommertiden græssede på de omliggende marker bag brandstationen, men da gården og brandstationen lå på hver sin side af vejen, blev alt trafik stoppet når køerne skulle på græs. Jeg var 5 år da vi flyttede til lejligheden og fandt hurtigt lege-kammerater i det store kompleks. Der var mulighed for at lege i gården, men de omliggende bare marker var også et tillokkende sted om sommeren for udendørs lege. Udstyret med en madpakke og sodavandsflaske med mælk foretog vi spændende ekspeditioner ind i de meterhøje ukrudtsskove... I kvarteret var der ikke meget grønt at betragte. Den udvikling der var i rivende udvikling gav ikke plads til haver med træer og buske. Enkelte steder var levnet et stort træ fra den tid, da området var landligt. I løbet af forbausende kort tid, blev de ubebyggede marker fyldt op med høje beboelsesejendomme, og blev langsomt til en stenørken (Henning W. Jensen 350/1995, født 1923).

At byen breder sig til og dermed forandrer forandrer kvarteret, som bliver en del af byen, beskrives i erindringerne også med henvisning til, at ikke bare markerne bebygges, men også at de gamle huse og skure må vige for de nyere boligejendomme. Flere husker hvordan det gamle lygtekvarter blev eksproprieret i 1930'erne. Ingeborg Kappings familie flyttede til kvarteret fra Roskilde i 1901, da hendes far fik arbejde som kusk hos Nielsen & Brønnums Lakfernisfabrik på Christiansvej (nu Gørtlervej):

Vi boede der til 1939, så skulle det rives ned. Det var jo meget gammelt alt der omkring. Vi havde ellers en god lejlighed med 3 værelser, køkken og have til for 14 kroner om måneden, men vi havde jo heller ingen bekvemmeligheder, måtte vaske oppe i køkkenet på komfur, petroleumslampe havde vi, men vi skulle ned i gården på et rigtigt lokum som det hed. Så den store forandring, der er sket herude er jo næsten ikke til at skrive om, men jeg skal gøre det så godt jeg kan... alt det gamle blev revet ned og huset hedder Kandestøberhus nu (Ingeborg Kapping 472/1969).

Omvendt husker Erik Jensen (808/1995, født 1929) opførelsen af netop Kandestøberhus. Hans familie flyttede til Frederiksborgvej fra Amager i 1936, da hans far oprettede et værksted på Drejervej:

Nordvestkvarteret var under hastig udbygning, så jeg husker, vi børn så ”Kandestøberhuset” blive anlagt. Før ”Kandestøberhuset” husker jeg bl.a. flere slagtere. En slagter var 1. klasse, en anden 2. klasse og en tredje hesteslagter. Efter nedrivningen af disse bazarbygninger, begyndte opførelsen af ”Kandestøberhuset”. Det var først på Frederikssundsvej hen mod Frederiksborgvej. Vi børn fik madpakker med, da det var et fascinerende syn for første gang at se en ”gravko” i funktion. Konkurrencen mellem os drenge var, om ”Kettindhede” eller ”Max J. Madsen” var bedst til at klare udgravningsopgaven, der hidtil havde foregået med spade og skovl. Mange gange hentede min mor mig, da jeg glemte at komme hjem til spisetid (Erik Jensen 808/1995).

Ernst Hannuss. Det nye kvarter vokser op, Rebslagerhus ved Frederikssundsvej/Lygten og den gamle Alexandravej, 1944. Københavns Museum.

Hvis barndomsbeskrivelserne i de tidlige erindringer var forbundet til marker, bondegårde og landlighed, så indikerer Erik Jensen her, at kvarteret gennemgik markante byggeår fra midten af 1920'erne og særligt i 1930'erne, hvor store og nye boligbebyggelser blev opført og som gjorde disse byggepladser til et slags opvækststed.

Et mere implicit referencepunkt i erindringerne af det fysiske landskab er kvarterets udbyggede eller moderne karakter. Gennem omtalen af det gamle kvarter, der forsvandt, som ikke er mere, etablerer de erindrende en modsætning til det nye kvarter, der kom til, der findes på erindringstidspunktet. Ingeborg Rasmussen (977/1969, født 1907) skriver f.eks., at ”i dag har Nordvestkvarteret gennemgået en

stor forandring. Min barndomsgade var små, lave huse og store grønne marker, hvor vi kunne tumle os. Og jeg husker den store firlængede, stråttækte bondegård ”Toms-gården” på Frederikssundsvej, hvor vi kunne købe en spand mælk og æg for billige penge”.

I enkelte erindringer beskrives dette nye kvarter dog også helt eksplicit som et moderne kvarter man flytter ud til. Anni Lynard (1196/1995, født 1936) fortæller f.eks., at hendes familie flyttede fra en lejlighed i Valby til en ”helt nymoderne lejlighed på Bispebjerg” i 1942. På samme måde beskriver Kirsten Henriksen (739/1969, født 1935) den 2 ½ værelses lejlighed med bad og altan i et socialt boligbyggeri i Nordvestkvarteret, som hendes forældre søgte og fik tildelt af kommunen i starten af 1940'erne som ”luksus”. Tage Holstings (213/1995) erindring er samstemmende. Han blev født i 1917 som barn nummer seks af forældre, hvor faren var maskinsnedker og moren hjemmegående med hjemmearbejde som syerske. Tage Holsting beskriver faren som præget af sin opvækst i en plejefamilie med ”megen druk” og moren som ”lidt krumbøjet af slid af at sidde bøjet over sit maskearbejde flere timer om dagen”, men ”hun havde en højt udviklet retfærdigheds-sans, og hun var mild af sind.” Familien boede i en lejlighed på 45 kvadratmeter i ”den sorte firkant” på Nørrebro, en lejlighed i et spekulationsbyggeri med et utal af baggårde og korridorejendomme og som om vinteren var så fugtig at tapetet ikke kunne blev hængende, med lokummer og pissoir i gården og masser rotter. I 1930 flytter familien til en ny lejlighed på Bispebjerg, hvilket Tage Holsting erindrer således:

1930 blev et skelsættende år. Vi flyttede fra Stengade til Møllerloddén på Bispebjerg. Her havde Københavns kommune planlagt tre store karreer mellem Toms-gårdsvej og Skoleholdervej, hvoraf den første var færdigbygget. Gaderne imellem bygningerne fik navnene Møllerloddén, Klokkerhøjen og Gravervænget. Far havde lejet en dejlig lejlighed, på hjørnet af Møllerloddén og Skoleholdervej på 1' sal med udsigt til Bispebjerg kirkegård. Der var 3 værelser, hvoraf hjørnestuen var meget stor, men huslejen var også høj. I Stengade blev der betalt 35 kr. for 2 små huller, men her skulle der erlægges 75 kr. for 3 store værelser. Til sammenligning var en arbejdsmands løn på omkring 45 kr. om ugen, og dengang gik man ud fra, at huslejen skulle klares med en ugeløn. For at løse dette problem havde mine forældre overtalt min bror Holger til at flytte med, mod at han fik det ene værelse. Han var allerede flyttet hjemmefra i Stengade, til et lejeværelse i Struensegade overfor Hellig Kors skole. Det værelse han fik, skulle vi dog igennem for at komme til det store hjørneværelse, så det kunne ikke blive til det helt store privatliv. Foruden de 3 værelser var der et fint køkken, og toilet med håndvask. Der var vaskeloft med gasvaskekedel, tørreloft, brændelseskælder samt eget cykelrum. Lejligheden var udstyret med 2 kakkelovne, så arbejdet med at hente koks i kælderen var stadig mit, men nu faldt jeg ikke over rotterne (Tage Holsting 213/1995).

Peter Elfelt. Husene omkring Grundtvigskirken, "Paa Bjerget", 1926. Københavns Museum.

Hvis Utterslev Mark var et landligt kvarter præget af gamle bondegårde og landsbybebyggelse i de ældste erindringer, så var det et egentligt bykvarter præget af moderne lejlighedsbebyggelse i de yngste erindringer. Arne Carl Larsen (788/1995), der var født i 1930 i husvildebebyggelsen ved Emdrupgård, kom til kvarteret i 1935, da hans forældre fik en 3-værelses lejlighed med kammer på Svannevej. Han skriver om "sin barndoms gade", at det var en blanding af boligbebyggelser og værksteder, fabrikker og butikker, at der var arbejdere, håndværkere og "gode borgerlige" familier, at linje 20 havde endestation på vejen og at det alt i alt var "et helt samfund, en hel lille by". På lidt anden vis, skriver Finsson, at der i hans barndom i kvarteret "vel kun var 5.000 beboere på Bispebjerg" og "nu er der vel 90.000":

Vi kunne se over markerne til Møllen og kroen og til haveforeningen Karens Lyst, der strakte sig langs Tagensvej til Lygten, og langs Frederiksborgvej til Alhambra, også en haveforening. De eneste huse på Frederiksborgvej var slagtermester Becker, sukkervarefabrikant Petersen og Bispebjerg Skole. Kun hver anden linje 5 kørte til Bispebjerg. Der var ikke nogen huse ned mod mosen, og om vinteren kælkede børnene ned ad affaldsbunkerne. Grundtvigskirkens tårn blev bygget, og efterhånden kom der boliger rundt om hele kirken, samt Tagensbo og Bispeparkens flotte bygninger (Finsson 1426/1969).

Selv om Finssons (1426/1969) beskrivelse af befolkningstilvæksten ikke er helt præcis, så giver citatet alligevel indblik i den fornemmelse kvarterets forandring, som mange af beboerne oplevede. Erindringerne giver således indblik i den levende tekstur som et steds fysikalitet også udtrykker. I erindringerne er stedets objektive topografi en praktisk oplevelse af forandring, af liv, af kvarteret som voksede, blev større, af kvarteret som på kort tid blev fyldt med mennesker, bygninger, veje og gader. Man kan sige, at kvarteret i erindringerne eksisterer som tre forskellige lokaliteter, som samlet set udgør en symbolsk repræsentation af kvarterets historie som fysisk landskab og social position. De spatiale modsætninger, som de erindrende trækker på, når de beskriver kvarteret fysiske landskab, forandrer sig hånd i hånd med, at den fysiske lokalitet kendetegnes af nye former for akkumulerede ressourcer og dermed også af en ny position i byens symbolske og sociale hierarki. Det var ikke længere mørkt, fordi der ikke var gadebelysning og det var ikke længere lyst, fordi det var landligt og grønt. Det var ikke længere uden for byen, men snarere byens endestation, lyst og luftigt fordi det var i periferien. Det blev i høj grad et sted man kom til, hvis man havde ressourcerne til at slippe for brokvarternes ”tætte” bebyggelser og ”mørke” slum; et ”moderne” kvarter, ”luksus” for en arbejder.

Sansning og følelse af stedet og dets forandring

I erindringerne udtrykkes en markant og slående form for følelsesmæssig tilknytning, som de erindrende både eksplicit og implicit forholder til ikke bare sted, men også til tid, til tidens særlige sted og stedets særlige tid. Ning de Coninck-Smith (2008) bemærker i sit studie af barndomserindringer, at særligt 1969-samlingen er præget af en form for følelsesfuldhed, hvor tidernes forandring beskrives smerteligt. Hun placerer sig her i forlængelse af andre erindringsstudier, der lægger væk på erindringerne nostalgi, deres længsel efter en forsvunden fortid.¹³ de Coninck-Smith (2008, 22) taler om, at de generationer, der nedskrev erindringer i 1960'erne skriver med en fornemmelse af at livet er ved at løbe af sporet, de udtrykker en følelse af at være glemt og klemmt i nutiden, og de længes derfor således til en mere simpel fortid. 1990'ernes erindringer karakteriserer hun også som nostalgiske, men i en kvalitativt anden form. Ifølge de Coninck-Smith er 1995-samlingens erindringer snarere end længsel mod fortiden karakteriseret ved en omsorg for eller følen med fortidens voksne som måtte slide og slæbe for tilværelsen. Jeg kan ikke genfinde samme mønster helt så entydigt i mit udvalg af hhv. 1969- og 1995-erindringer, da uddragene fra begge samlinger udtrykker medfølelse for forældregenerationens hårde livsvilkår (se f.eks. Erland Høy 813/1995 og Anna Jensen 1515/1969). Det er dog tydeligt, at nostalgi som en vemodig længsel efter en svunden tid og et samfund, der ikke længere eksisterer på samme måde, er mere til stede i 1969-erindringerne end i 1995-erindringerne. Alma Rasmussen (131/1969), som blev født i 1885 på Upperslev Mark skriver f.eks. således:

Ak ja, man kunne blive ved, men alting har en ende. Når man tænker på i den forholdsvis korte tid vi i min alder har levet fra bycykler til dollargrin og flyvemaskiner fra sejlskibe til flydende pladser. Fra vore smukke landeveje omkranset af skønne træer til autostrater, hvor er idyllen, hvor er romantikken, hvor er det alt sammen som gjorde det hyggeligt og skønt, ak hvad har man lavet med lille skønne Danmark... Minderne har vi da lov til at have... Nu har vi fjernsyn og hvad ser vi der. Krig, mord, forbrydelse, det har vi haft nok af i virkeligheden. Det er ikke for os gamle, som ikke kommer så meget ud, vi ønsker noget lødigt godt eller morsomt, som kan live lidt op i tilværelsen.

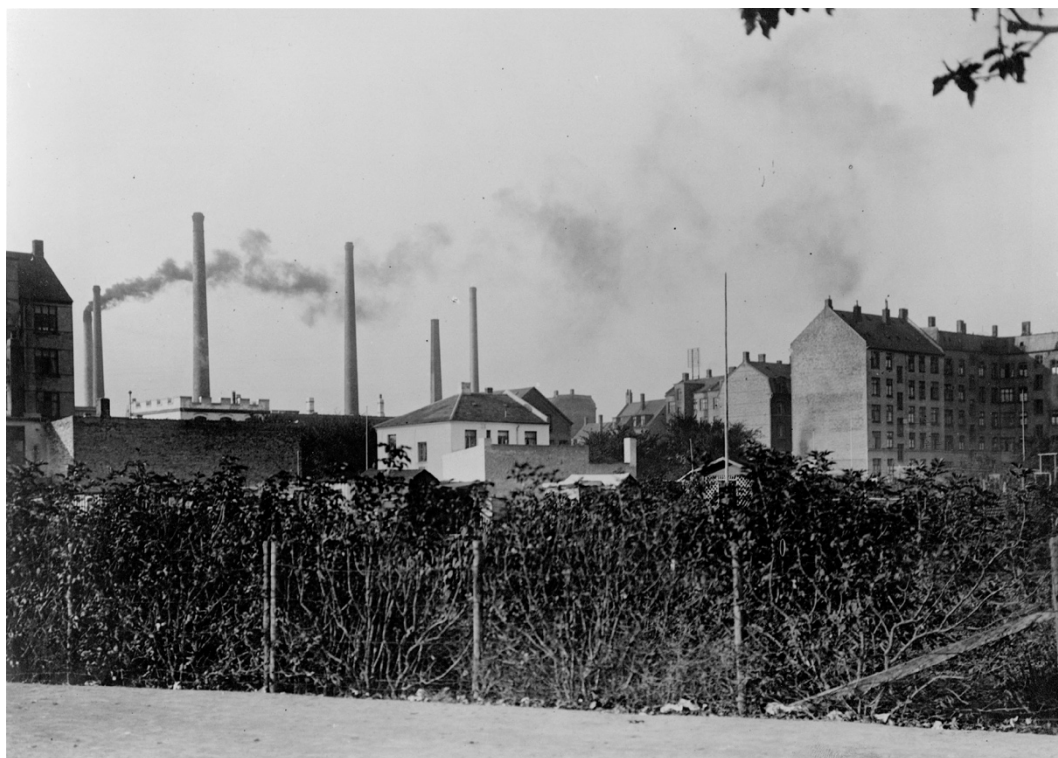
Som Alma gør her, så kredser de andre ældre erindringer om det tilsyneladende paradoksale forhold, at mens samfundets forandring på den ene side er kendetegnet ved tekniske og sociale forbedringer, så er der på den anden side også tale om, at "de gode gamle dage" er væk, at kvarteret man kendte er forsvundet, at fortidens verden ikke længere eksisterer. Erna Holm (113/1969, født 1901) skriver f.eks.: "Ja, der er sket store ting siden dengang, men alt var mere hyggeligt end nu. Man bliver jo nervøs af at gå på gaden nu. Det var meget hyggeligt med hest og vogn". På samme måde skriver Kirsten Henriksen (739/1995, født 1935), at "der var ikke mange biler og folk kom hinanden mere ved". Netop tabet af "hyggen" fremhæves i flere erindringer, som modsætning til fremkomsten af teknologiske og sociale hjælpeforanstaltninger. Lona Madsen (1167/1969, født 1907) skriver f.eks.:

Men det er jo ikke mere som det var den gang, alt er jo bleven så moderne, hyggen er jo væk, alt det skønne er der ikke mere af alt er så forvirret, i gamle dage kunne de ældre koner med kurv på armen og sjal på ryggen og træsko på og store stivede forklæder på stå og tale sammen i timevis, nu ved de snart ikke om de gider hilse eller ej, hvor tiderne dog kan forandre.

Hyggen var det familiære i kvarteret og i hjemmet og i en del erindringer er det forbundet med det levende lys fra kakkelovnen som familien samledes om i hjemmet ved vintertid og mørke.

Om vinteren når gardinerne var trukket for og lamperne med perlefrynserne i forskellige farver var tændt og kakkelovnsdøren blev åbnet lidt på klem for at give lidt mere varme og man kunne se de glødende koks derinde, når bedstefar røg på sin pibe så det kunne høres og bedste småsnakkede og [?] ind i mellem, når uret på væggen over chaiselongen tikkede i en rolig rutine og vi kunne høre blæsten udenfor, ja så var der virkelig hyggeligt, når vi sad der alle sammen, det er sådan noget jeg tænker på af og til, når radio og tv kværner rundt om og bilerne kommer i en stadig strøm på motorgaden her lige ved, for den gang hørtes ingen færdsel om aftenen, der var også kun 2 gadelygter med langt mellemrum på vejen, så noget skummelt har det vel været, men vi kendte ikke andet (Maggie Nielsen 2014/1969, født 1914).

Dette hyggelige lys i mørket, roen, stilheden, freden, samværet sætter de erindrende således i skarp kontrast til nutiden. På trods af dagliglivets hårdhed og en udbredt fattigdom i kvarteret og i de erindrendes opvækst genkaldes fortiden som tryk og hjemlig, mens nutiden opleves nervøs, stressende og frygtelig. Selv om de tidligere tider ikke var gode at være fattig i og at selv om forholdene har ændret sig til det bedre i den retning (Valborg Christiansen 568/1969), så er det ”ikke til at skrive om tiderne nu. De er forfærdelige i mine øjne” (Ingeborg Kapping 472/1969). ”Når jeg tænker tilbage på mine barne- og ungdomsår, synes jeg, at folk dengang var mere hjælpsomme end nu. Vi tog del i hinandens sorger og bekymringer og ikke mindst i glæderne. I dag kender man knap de folk, man bor i hus med. Mentaliteten i den retning er totalt borte.”, skriver Ingeborg Rasmussen (977/1969). Erna Olsen (94/1969) skriver: ”Folk er jo anderledes, dengang var det som en hel familie, nu ved de dårlig om de vil hilse eller ej, så tiderne har vel nok forandret sig.”

Røg over Nordvestkvarteret ved Rentemestervej. Ukendt fotograf, uden årstal.
Københavns Museum.

Erindringerne udtrykker således en nostalgisk længsel efter et samfund, der ikke længere eksisterer og en følelse af ikke længere at høre til, af at være usamtidig og ustedelig. Som Aden (2018) argumenterer for, så handler nostalgi ikke bare om en længsel efter tid, men også om en længsel efter sted. Han argumenterer for, at fortidens steder så at sige bliver med os, selv om vi geografisk og temporalt flytter os fra dem, fordi stedlige erfaringer er følelsesmæssigt ”ladede” og kan give en fun-

damental følelse af at høre til. Som også Rowles (1978) nævner, så kommer lokalteter til live gennem de følelser de vækker eller påkalder sig. Milligan et al. (2007) beskriver i forlængelse heraf, at ældre ofte udtrykker en følelse af at være marginaliserede i det offentlige rum og at steder ofte ekskluderer ældre mennesker, som omvendt trækker sig tilbage, afkobler sig følelsesmæssigt fra det nutidige sted og i stedet længes mod "rolige omgivelser". Erindringerne nostalgiske præg kan således ses som en grundlæggende egenskab ved pensionisternes usikre sociale position og følelsesmæssige relation til stedets historie. I erindringerne føles fortiden i nutiden som hjemlig, familiær og orienteret mod samhørighed og fællesskab, mens nutiden føles som upersonlig, individualistisk og materielt orienteret. Trods glæden ved de sociale hjælpeforanstaltninger udtrykkes nutiden i erindringerne også som en følelse af et tab af landsbyens hygge, som symboliseredes af duften af blomster i den landlige idyl og af varmen fra ildstedet som et symbol på fællesskabet i mørket.

Men nostalgien synliggør også en mere generel egenskab ved erindringerne, nemlig at de fungerer som en praktisering af følelser. Som Scheer (2012) og Vallgård (2015) gør opmærksom på med Bourdieu, så er følelser ikke blot at forstå som noget der foregår i en menneskelig beholder, men også som noget der gøres i praksis. Erindringerne nostalgi viser omvendt også, at stedet så at sige sætter sig som en sansning af forandring af byen og dens lyde og lugte, at pensionisterne i erindringerne aktivt rekonstruerer følelser og sanseindtryk fra fortiden. Som andre følelsesgeografier gør opmærksom på, så er følelser og sanser en afgørende og væsentlig dimension af stedets socio-symbolske konstitution (Bondi et al. 2007, Altman & Low 1992, Davidson & Milligan 2004). Erindringerne udtrykker med andre ord også bestemte sansninger og følelser fra fortiden, der genkaldes i nutiden. Det gælder både de umiddelbare sanseindtryk som lyset der forandrer sig med det elektriske lys på gader og i lejligheder, som den "stank og ildelugt når døde kreaturer og rådne ben lå ude i gården" hos benkogeriet Blåkilde Mølle (Svend Haag) og som det lydbillede, der kendetegnede en by og et kvarter, hvor "skramlen af hestevogne" og larmen fra "jernbetrukne hjul og hestenes jernsko" på de toppede brosten, afløstes af sporvognene, "der bestemt ikke var støjsvage" og "klimpede med klokker for stop og ved afgang" og "støjen fra bilmotorer" (Henning W. Jensen). Det gælder også de glædelige og brusende følelser, som genkaldes i tilknytning til kulturelle og rituelle begivenheder i dagliglivet, som f.eks. glæden ved at få en julegave, at samles med familie og venner til søndagsfrokost, konfirmation eller skovtur, hvor "sang og latter" lyder hele dagen, en sommerferie i Vestjylland, som er "pragtfuld, dejlig og spændende" (Erna Holm), "varm kartoffelmos med smeltet smør" når man var syg (Lene Bruun), den fantastiske smag af pærerne, som den gamle tysker ved oplagspladsen delte med børnene (Lis Gerhardt). Og den barnlige fryd ved narrestreger og leg på "den herlige tumbleplads" og den kriblen i maven når foråret kom og man kunne komme ud og lege igen (Kirsten Henriksen), eller når man bevægede sig ind på farlige og forbudte territorier (Edith Nielsen).

I erindringerne kan også genfindes følelser af frygtsomhed og ”hundeanst” (Ingeborg Rasmussen) forbundet med at færdes i mørket om aftenen, en lærer som er ”sadist” eller et oplevelsen af et drab under 2. verdenskrig, som sætter sig i kroppen som en permanent skræk forbundet med et særligt sted. Men de giver også indblik i fortidens følelser sådan som de genkaldes på afstand af de erindrende. Her er det dels beskrivelser af det hårde, slidsomme og krævende arbejde, som børn og forældre udførte, der får plads i erindringerne, dels sørgmodige og ærgerlige beskrivelser af manglende mobilitetsmuligheder og bristede drømme forbundet med f.eks. at blive taget ud af skolen for bidrage til familiens økonomi. Men særligt følelser forbundet med fattigdom fylder i materialet, først og fremmest beskrevet som ydmygelser og mindreværd. Med Bourdieu (1984, 371) kan man sige, at det de erindrende genkalder sig er følelser forbundet med den sociale situation, som de skulle agere i, eller den sociale position, som de indtog i fortiden, og at både situationer og position(er) overvejende er kendetegnet af afsavn af de nødvendige ressourcer og underordning i de fleste sociale relationer. Anna Jensen (1515/1969, født 1898), der voksede op med en enlig mor og to søskende, beskriver hvordan moren ”giver op” og sender de tre børnene til fattigvæsenet:

Efter at have søgt hjælp til sine børn gang på gang med uforrettet sag, blev vi en dag gjort i stand, skurede og vandkæmmede, og min bror der var den ældste måske 8-9 år fik et brev i hånden, samt sine to søskende med besked om at henvende sig på Almindeligheden i Ryesgade for nu måtte de sørge for os. Hun kunne ikke mere. Aldrig i mit liv tror jeg at have grædt så meget. Helt opløst i gråd fik vi foretræde hos en af de høje herrer, skammeligt jeg ikke husker hans navn (mon ikke det var Lehmann), for hvor var han dog flink, efter at have læst brevet min bror overrakte ham, trøstede han mig på alle kunstens regler og sagde græd ikke lille pige, du skal nok komme hjem til din mor igen. Hun sagde senere, når jeg påtalte hvor ubarmhjertigt det var at sende 3 små børn af sted med besked om at blive anbragt på børnehjem, at det kun var en trussel for at få den fornødne hjælp. Det satte alligevel noget inden i mig, skal vi kalde det sorg, eller bitterhed mod min mor, det tog mange år at forsvinde. Så børnehospitalet har jeg aldrig passeret eller læst om uden at mindes hin oplevelse.

Et andet eksempel er Valborg Christiansen (568/1969, født 1902), hvis familie på far, mor og ni børn (inklusive den ene søsters barn) boede i en to-værelses lejlighed på Valdemarsvej og modtog fattighjælp. Valborg Christiansen beskriver i sine erindringer, hvordan faren drak og var voldelig og moren arbejdede, så børnene måtte passe sig selv. Ofte var maden vandgrød eller et stykke rugbrød dyppet i fedt fra panden, men ”vi børn led ingen nød”. Som 14-årig får hun arbejde på en fabrik og da moren i 1919 dør som 48-årig, flytter Valborg hjemmefra. Mens hun således ikke dvæler synderligt ved følelser knyttet til hjemmet, så beskriver hun skolegangen på denne måde:

Da jeg gik i skole følte man sig som en pestbefængt. Når sygeplejersken kom med 2 strikkepinde og så håret efter for lus og havde man været nede og fået sublimat i håret og igen kom i klassen flyttede kammeraterne sig så langt væk fra en... Jeg mindes også som barn fik vi fra kommunen fattighjælp hed det vist, vi med 2 spande og hentede varm mad, rugbrød-sigtebrød og meget andet, og da den hjælp af en grund, jeg ikke ved, sluttede blev vi børn sendt til samme udde-lingssted for at vente på rester. Jeg husker hvor stolte vi var at kunne komme hjem til mor med lidt i spanden. Og en ting i min erindring, der var sjældent skolemad, men en kammerat havde en madpakke med til mig, almindelig men for en delikatesse. Dengang tænkte jeg de må være rige. Jeg synes dog, at alle de andre så på mig, når jeg fik pakken. Og jeg gemte mig i en krog og spiste. Jeg legede aldrig med andre, for jeg var fuld af mindreværd komplekser og når vi skulle i bad, turde jeg ikke klæde mig af, mit undertøj var jo ikke helt propert af vi var mange i sengen og disse små pletter efter lopper var jo synlige.

På lignende måde beskriver andre, hvordan man "hadede den spand", som "fattig-maden" blev hentet i og som symboliserede den fattiges ydmygelse og fornedrelse (Erland Høy) og hvordan fattigdomstegn som mangelfuldt skoleudstyr, huller i tø-jet, lus og lopper, "tiggerseddel" så man kunne få træsko udleveret på skolen eller få skolebespisning og det at være på andres nåde satte sig som komplekser og min-dreværdsfølelser (Svend Haag).

Erindringerne om Nordvestkvarteret – både som en relation mellem nutid og fortid og som en genkaldelse af dets historie – er altså prægede af en række sanse-indtryk og følelsesmæssige bindinger. Som Altman & Low (1992, 7) argumenterer for, så udtrykkes sådanne indtryk og bindinger ikke altid direkte til "stedet som sted", men snarere mere indirekte til de interaktioner, fællesskaber og begivenhe-der, som finder sted på stedet. Læser man således erindringerne på denne måde, så fremstår erindringernes affektive dimensioner, måderne kvarteret satte sig som en følelsesmæssig erindring, som et væsentligt aspekt af den måde habitus og habitat fletter sig sammen over tid. Bourdieu viser i *Bachelors Ball*, hvordan en række strukturelle forandringer medvirker til at devaluere bonden på ægteskabsmarkedet og fører til at bonden bondegøres, dvs. vurderes i lyset af et stedligt hierarki, der placerer byen over landet, og som særligt formidles via kvindernes smag for det urbane, men også via bondens selvopfattelse, som konstitueres af en inkorporering af omgivelsernes vurderinger af ham. Den bondegjorte bonde bærer således hele den sociale forandring af relationerne mellem kønnene i bondesamfundet i sin krop som en skamfuldt indstilling og væremåde og som en praktisering af underord-ningsfølelser i landsbyballet, hvor den smertelige oplevelse af at være afvist, uæg-teskabelig, fører til mændenes tilbagetrækning fra dansen og ægteskabsmarkedet. Pensionisterindringernes nostalgiske forhold til stedet og dets historie er et aspekt af denne emotionelle geografi, denne måde hvorpå et steds strukturelle forandring "sætter sig" som en følelse af tids- og stedlig distance og dominans. En andet er måden stedet sætter sig ikke bare i erindringen, men indlejres i kroppen som sans

for stedet og sansning af stedet og dets forskellige farlige, forbudte, festlige osv. områder: Blåkilde Mølle stinker, Lersøen er farlig, på oplagspladsen serverer den gamle tyske pærer, søndag er der udflugt eller familiesammenkomst i lysthuset, hvor de voksne drikker øl, synger og griner. Kvarteret fyldtes ikke bare op med bygninger og mennesker, det prægedes også af nyt lys, nye lyde og nye lugte. Når Henning W. Jensen (350/1995) fortæller, hvordan kvarterets mange fabrikkers skorstene ”med mellemrum udsendte store portioner af kulsort røg ud over kvarteret” og hvordan ”arbejdstidens start, frokost og fyraften blev markeret af høre hyl fra dampfløjterne på skorstene”, så får man indblik i en ganske anden sanselighed end den landlighed, som de ældste pensionister genkalder sig. I erindringerne om det bymæssige arbejderkvarter genkaldes en stedlig rytme defineret ved fabrikkerne og deres lyde og lugte, en stedssans der markerer arbejderkvarteret som et sikkert og velkendt sted for arbejdere. Men som et ”stinkende” arbejdersted, der også havde mange børn på få kvadratmeter, der også havde dårligt byggeri og fattigdom, er erindringerne om Nordvestkvarteret også prægede af sociale relationer, som er ”spændte” eller ”ladede” med følelser knyttet til at være underordnet og ringeagtet.

Legende børn i Fuglevænget. Ukendt fotograf, uden årstal. Københavns Stadsarkiv.

John-Henry Hamley (620/1995), født 1912**Et helt "snevejr" af afbrændte kaffeskaller**

[Min far gik i realskole, men tog hyre på en kuldamper, da min bedstemor døde]. Han gik så i land, kom i møbelsnedkerlære i Odense, fik sit svendebrev, tog på valsen som naver og fik arbejde på Hamborgs Skibsværft. Efter at have været på valsen kom han, som arbejdsløs håndværkersvend, til København og traf her den pige, der senere blev min mor. På Jagvejens gamle skole var der en stilling som skolebetjent ledig. Den søgte håndværkersvenden og fik den. Så giftede han sig... For min far bestod arbejdet på skolen i en tålelig renholdelse af gårdspladsen for sne og snavs samt tålelig renholdelse af lokummerne. Min mors arbejde bestod af renholdelse af gulve, rensning af fire, måske seks kakkelovne, indlæg og optænding af brændsel og ansvar for at der var varme, når eleverne kom... Min faster hjalp far til køb af eget "hus", et "rækkehus". Ja tak, det var før man kendte til det ord. Stedet blev kaldt "Hønsehusene". Det var et nedlagt hønseri, deraf navnet. Bebyggelsen bestod af et stuehus med to store ladebygninger, en lade i hver ende af huset. Et af disse huse, Lille Frederiksborgvej nr. 10, blev mit barndomshjem. Hvordan var huset, som vi børn gav navnet "Lillely"? Som sagt var det en del af en tidligere ladebygning og indeholdt nu i stueetagen tre små værelser, ca. 3 x 3 meter, og et meget lille køkken. På 1.sal var der tre endnu mindre værelser og et endnu mindre køkken. Der var en lille kakkelovn, ca. en meter høj, i kun et af værelserne, ligeledes på 1.sal. Foran huset var der en lang smal have i husets bredde, en lille baggård med udhus og bag det løb "Rosenåen", en åben kloak med spildevand fra Thors vaskerier, tror jeg nok. Hønsehusene var fra alle sider omgivet af fabrikker og lagerpladser. For enden af haven, på den anden side af Lille Frederiksborgvej, lå olieraffineriet "Norden", ved siden af det en vognmandsforretning og så fulgte en tømmerplads. For enden af husrækken på Alexandravej lå kaffebrønderiet Rønberg, Jensens Foder- og Kornforretning, et rebslageri, en lagerplads for byggematerialer, mejeriet "Enigheden" og deroverfor asfaltfabrikken og så den store metalfabrik "Glud og Marstrand". Glud og Marstrand havde tre meget høje og osende skorstene, "Enigheden" to og Rønberg en, men festligt var det, når der blev skorstensbrand hos Rønberg, så dalede et helt "snevejr" af afbrændte kaffeskaller ned over de små haver. Selvom husene var faldefærdige rønner, var der, måske netop derfor, kastet glans over området ved at give vejene kongelige navne: Christian- og Louisevej, Alexandra-, Dagmar- og Thyravej.

"Vild kamp i vejens støv og hestepærer"

Der var meget fattigdom og elendighed, men en utrolig hjælpsomhed blandt folk. Selvom man ikke kan påstå, at borgerne var særlig trofaste kirkegængere, så må det indrømmes, at den lille Kapernaumskirkes menighedspleje udførte et fantastisk stykke socialt arbejde. For nogle kunne det sommetider gå rent ad helvedes til. Hvad gjorde man så? Man gik op og "hilste" på ægteparret Försterling. Hr.

og fru Försterling havde slagterforretning oppe på hjørnet, hvor Frederiksborgvej og Frederikssundsvej løber sammen. De handlede udelukkende med hestekød. Når man så skulle til at gå, havde fru Försterling altid lige en luns hestekød ”der alligevel skulle smides ud”! I ”Tykke-Jensens” hus, på hjørnet af Lille Frederiksborgvej og Alexandravej, havde fru Tinn en ganske lille butik, hvor hun solgte mange mærkelige ting: Kamme, hårnåle, tændstikker, bolsjer, te, kaffe og meget andet. Da min mor sidst i krigen ventede et barn, sagde fru Tinn: ”Gå nu hjem fru Hamley og få det overstået, så kommer jeg op og hilser på, så skal vi ha’ os en rigtig kop kaffe af rigtige kaffebønner”. Hun holdt sit løfte – det var en formue værd.

Sygekassælægen, doktor Peronard, var en statelig mand, som vi børn var lidt bange for, han vaccinerede os mod kopper - eller var det lorgnetterne, der fik ham til at se så bister ud? Engang, da en af mine søskende havde ørebetændelse, var doktor Peronard på sygebesøg og sagde da til min mor: ”Det burde forbydes mennesker at bo i sådan nogle jordhuler”. Men han elskede børn, og han har gjort mange gode ting for kvarterets snottede unger. Han skal ikke være glemt! I den gamle rønne, Christiansvej nr. 2, havde den blinde sanger fundet sig et lille fugtigt hummer. Han havde stadig lidt stemme tilbage. Man kunne tydeligt høre, hans repertoire ikke havde været gårdsangerens, men lejlighedens indehaver, en lille forslidt rengøringskone, tog ham en gang imellem under armen, og så gik det fra gård til gård, til der var til en flaske kirkevin. Men vi børn opfattede nu ikke det hele som nød og elendighed. Der skete mange interessante og spændende ting. Når det var fastelavn lod bagermester Jensen kundgøre, at der ville blive uddelt boller og ”strutter” til kvarterets børn mandag. Klokkeren stod bagersvendene på bageriets tag og kastede boller og ”strutter” ud over Alexandravej. Så var der vild kamp i vejens støv og hestepærer. Hestepærer? Ja, for lige bag bageriet lå den gamle smedje, et spændende sted. Her kunne vi drenge stå og se heste blive beskoet og rødglødende jernringe blive lagt om vognhjul. Vejene lå betydelig lavere end vejbanen på Lygten, så ved Thyrasvej var der en ret høj skrænt - ideel til kælkning. Ved Louisevej var der trapper op til Lygten og på Christiansvej en gangbro over et udtørret åløb (Rosenåen?)

Når fyraftenfløjten lød

Til Olieraffinaderiet ”Norden” kom der sommetider nogle store lastbiler med olietønder. Bilerne havde massive dæk, ca. 10 – 15 cm tykke. De tunge olietønder blev losset ved hjælp af kraner.

Og så var der den mærkelige unge mand, der en dag kom med bananer på trækvogn og en anden dag med staffeli og malede billeder af sækkemandens hus og de høje fabrikksskorstene. Han malede personer, der hverken havde øjne eller mund. Det ventede han nok med, til han kom hjem, tænkte vi. I sækkemanden Jensens skur lå de renvaskede sække fra gulv til loft, en herlig tumleplads til at lege ”bjergbestigning”. På den anden side af Rosenåen var stakittet trukket lidt tilbage, så der var dannet en herlig krog med læ. Her lå der altid et par madrasser,

der sikkert var krøbet derhen ved egen kraft. Det var sidde- og liggeplads for ”spritterne”, gerne en seks til otte stykker. Af og til var der også et par damer. Det fortæltes, at den ene var tidligere lægefrue fra Østerbro. Flasken med ren kogesprit gik fra mund til mund, til der blev flerstemmig korsang i sommernatten. Nærmere Mejeriet ”Enigheden” var stedet, hvor mælkedrengene og mælkekuskene spillede til ”Streg” - sommetider hele ugelønnen op. Når fyraftenfløjten lød hos Glud og Marstrand, væltede arbejderne ud snavsede af olie og sod både på hænder og i ansigt. Det var før, der blev oprettet skurvogne med varmt bad. På hjørnet af Løve Allé og Alexandravej lå der et lille skur. Her solgtes is og øl. Nu var der bare det ved det, at der vankede bøde, hvis man drak øl på offentlig vej, så arbejderne, der trængte til at få støvet af halsen, gemte sig tit ovre ved Rosenåen bag ”Hønserrækken”. Trak det lidt for længe ud her, kom konerne i håb om at redde bare lidt af ugelønnen.

... skreget, men ikke grædt

August 1919 begyndte jeg min skolegang på Bispebjerg Skole. Skolen, som var færdigbygget i 1913, lå på Bispebjerg Bakke og var på alle sider omgivet af kolonihaver. Foran Skolen lå en gylden kornmark. Her skulle jeg nu lære at læse, skrive, regne og indføres i den kristne tro, undervises i sang og dyrke gymnastik... Vor sanglærer i første klasse var en mærkelig mand. Vi skulle synge, han spillede violin til. Han elskede at revse, og i sin violinkasse havde han ikke et spanskør, men en kæp. Der var næppe én sangtime, hvor den ikke blev taget i brug, men skete det, blev et helt ritual sat i gang: ”Var der ikke her i klassen en rigtig dreng, som var frisk nok til at tåle et rap?” Der var altid en, der ville være en rigtig dreng. Læreren vaskede sine hænder, og sæbeskummet fik drengen så sat på sin næse. Trækæppen blev taget ud af violinkassen. Drengen skulle så først æde den, kærtegne den, og så fik han sit rap. Seancen var slut. ... Min lille kammerat Julius boede sammen med sine forældre i et skur ovre i kolonihaverne bag skolen. Jeg har aldrig set ham græde, uanset hvor mange tæve han fik. En dag havde han forset sig og skulle stille til klø hos inspektøren. Julius tog det roligt: ”Jeg propper blot et atlas i bukserne”, sagde han, men han blev ikke kaldt til inspektøren. Vi troede alt var glemt. Fire dage efter, i gymnastiktimen, blev han kaldt til inspektøren - ”Straks”! Han måtte møde i sine tynde gymnastikbukser. Da han kom tilbage, viste han sin ødelagte bagdel frem. Tre fingertykke blodunderløbne vulster gik over bagdelen fra hofte til hofte. Julius havde skreget, men ikke grædt. Mange år senere, omkring 1930, traf jeg igen Julius. Det var før, det blev forbudt at bære påklædning, der angav ens politiske ståsted. Han delte politisk propaganda ud ved Nørrebro Station iført kakifarvet skjorte og rødt slips – var det underligt?

Men der er dog også lidt mere festlige minder fra Bispebjerg Skole. Det forekommer mig, at Bispebjerg Bakke dengang var meget stejlere, end den er nu, men det er nok en fejlbedømmelse, for når skoletiden var slut, så gik den vilde jagt, under råb og skrig, ned ad bakken. Når sporvognen, også dengang linie 16,

kom larmende og nærmede sig stoppestedet ved Løve Allé, nu Rentemestervej, havde vi drenge i forvejen lagt hundepropper ned i skinnerne. Når sporvognen knuste dem, lød nogle forfærdelige knald. Sporvognen bremsede, og ud fór både vognstyrer og konduktør og stirrede på vognens understel. Da gjaldt det om at komme væk – dagen var reddet. En anden oplevelse, der kunne live lidt op på en trist dag, var, når ”Skrå-Syre” kom kørende ned ad bakken. ”Skrå-Syre”, som vi drenge kaldte ham, var en lille mand klædt i nogle forfærdelig snavsede pjalter. Han kom kørende på et ganske lille hestekøretøj med en ganske lille hest foran. Hestens pels var indsmurt i indtørret ko- og hestegødning. ”Skrå-Syre” sad ikke på bukken, næ, han sad på højre hjørne af ladet, så vognen var helt skæv. Han havde som pisk en kæp i hånden, som han truede os med, når vi løb efter vognen råbende ”Skrå-Syre, Skrå-Syre”. På ladet havde han, som regel, en rusten jern-tønde stående fyldt med vådt køkkenaffald. En dag så jeg ham række armen bagud mod tøndens, tage en håndfuld rå kartoffelskræller, putte dem i munden og spise dem.

Det sociale landskabs symbolske og moralske dimensioner

Den nostalgi, som kommer til udtryk i erindringernes nutidige forhold til fortiden, kan yderligere analyseres som det Lamont kalder en symbolsk grænse, dvs. en begrebsmæssig distinktion, som de erindrende trækker mellem de unge og de ældre (og mellem de ældre som unge og de unge) (Lamont 1992, 9).¹⁴

Erna Olsen (94/1969, født 1900), skriver f.eks., at ”de unge har jo mange penge imellem hænderne nu til dags, og de tager ikke hensyn til folk og mange unge skammer man sig over det sprog, de bruger over for forældrene. Det har vi nu aldrig kunne tillade os, så tror jeg nok vi ville få en over nakken, men det er nu ikke som det var førhen.” Nostalgien udtrykkes her som både følelse og symbolsk grænse. Erna Olsen tænker ikke bare vemodigt tilbage, hun trækker også en symbolsk grænse mellem de gamle og de unge, som defineres af en forskel i moral. Det samme gør Ingeborg Kapping (472/1969) når hun skriver følgende:

Nu til slut vil jeg kun bemærke lidt om børnene nu og før i tiden. Vi legede bedre, var glade og tilfredse endskønt ikke mange af os havde cykler... Børn nu har alt og får alt, cykler, armbåndsure, alt moderne hvad der tænkes kan. Mange børn skulle gå lidt mere til sport, men det er der ikke lyst til, far og mor går på arbejde om dagen, om aftenen er de trætte gider ikke tage sig af børnene, men har en bil som skal betales, og helst en der er flottere end naboens ellers er det jo ikke rigtigt. Det jeg kunne tænke mig i dag, mere ærlighed blandt menneskene. Nu har børn og voksne med kun dårligheder i hovedet, som porno, sex og hash. Undskyld jeg skriver dette.

Den moralske grænse, som trækkes i erindringerne mellem nutidens og fortidens børn og unge, angår således overvejende det, de ældre konstruerer som de unges

materialistiske, fordringsfulde og utaknemmelige indstilling. Mens de ældre beskriver, hvordan de har skulle kæmpe for goderne eller helt undvære dem, så mener de samtidig, at de unge ikke sætter pris på dem eller tager dem for givet. Valborg Christiansen (568/1969) skriver som en del af erindringerne: ”I dag synes jeg børn er for meget beskyttede og lærer ikke at vi alle har et ansvar... Jeg synes bare i min barndom og ungdom var der mere venlighed og glæde over det hele end nu hvor man dog har så mange goder.” I erindringerne trækker pensionisterne således en moralsk baseret symbolsk grænse mellem dem selv og de unge, mellem fortidens kvarter og nutidens kvarter.

Erindringerne giver ikke blot indblik i symbolske grænser, der trækkes på erindringstidspunktet. De giver også indblik i de skillelinjer, der definerede stedet som socialt landskab i de erindrede tidsperioder. Som sagt udgøres mit udvalg overvejende af forskellige fraktioner af arbejderklassen, men selv om dette er gældende på tværs af de erindrendes alder, så ser den overordnede position ”arbejderklasse” ud til at have bedre livsbetingelser, jo yngre arbejderne er. Sagt mere direkte: selv om fattigdom er tilstede i en eller anden form i alle generationer af arbejdere, så er der en overvældende tyngde i de ældste erindringer, eller rettere: blandt de ældste omtales fattigdommen oftere ”indefra”, som en egen oplevelse, mens den i højere grad omtales ”udefra” af de yngste, som noget man var vidne til i kvarteret. Selv om mit materiale ikke er statistisk repræsentativt, så indikerer dette alligevel, at arbejderklassen fik bedre livsvilkår, men også at kvarterets position i byens sociale hierarki forbedredes, selv om relationen mellem arbejder og fattig vedvarende var konstituerende for kvarterets sociale landskab.

Alma Rasmussens (131/1969, født 1885) beskrivelse af kvarterets population er sigende for måden det sociale landskab anskues og opdeles på i mange af de ældstes erindringer:

Folk var ellers meget fattige men rige på børn, mange halvsultede og måtte gå på samaritanen for at få lidt varm mad... det så mange steder sølle ud. På den tid fandtes der mange originaler. Ja, det gør der vel også i dag, men ikke så åbenlyst som den gang. Jeg husker Karen Spidsmus og hendes kæreste Ferdinand fra Lersøen. Og Jomfru Tidsfordriv, som gik omkring med sin lille kurv på armen og sang. Hun var skikkelig og græd når drengene gjorde nar af hende og medalje Frederik med masser af medaljer på brystet, hurtigkarl som løb i rendestenen og trampede på hestepærer, ja så var der Rasmus Vognbund en stakkels syg mand, som ingen hjem havde, men sov rundt omkring i lader og i vognporte, hvor en vognbund var hans eneste tilflugtssted, deraf navnet. Stakkelt, hans eneste trøst var brændevin, men den slags mennesker findes jo også i dag. Der fandtes også fine mennesker, såsom præsten, doktoren, og skoleinspektøren, deres koner var fruer, ellers var det kun madammer.

Fra en position som fattig beskriver Alma Ramussen her, hvordan disse livsbetingelser blev delt af størstedelen af kvarterets beboere – ”det var små kår i de fleste

hjem", skriver Bertha Kruse også (1969). I citatet trækker Alma Rasmussen dog også symbolske grænser til de grupper, der i erindringerne henvises til som kvarterets "fine folk" og "originaler". Som så mange andre studier af arbejdere og arbejderkvarterer viser, så er det dominerende sociale karakteristikum ved denne position den sociale og økonomiske sikkerhed, som er forbundet med fast arbejde.¹⁵ Kai Pedersen (1607/1969), som blev født i 1900 på Vesterbro og i 1902 kom til Frederiksborgvej, hvor hans familie fik en funktionærbolig knyttet til hans fars arbejde som formand for kommunens oplagsplads, er et godt eksempel på dette. Han fortæller på den ene side, at der i kvarteret var "mange fattige børn" som "gik i træsko og spiste på skolen", hermed underforstået, at han ikke selv befandt sig i samme fattige position. På den anden side fortæller han, at deres nabo, præsten, ikke lod sine 6-7 børn lege med Kai, fordi "de gik i betalingsskole, så jeg var nok ikke fin nok. De fortalte mig, at deres far havde sagt, at min far var en rigtig socialist (hvad han også var), de mente nok det var noget meget slemt." Kais far bliver imidlertid syg og dør i 1914, hvilket indebærer, at de må flytte fra boligen. Moren vil gerne have "noget pænt", men har på trods af mandens pension kun råd til en lejlighed på Nørrebrogade. Hun dør også i 1915 og Kai og hans søskende må klare sig selv. Han beskriver sig selv som en, der ikke var dygtig i skolen, hvorfor han derfor ikke kommer videre end syvende klasse. Han kom derimod i handelslære på Farvemøllen i Grønnegade, et kvarter han beskriver som "en stor omvæltning", men at han "lærte at klare sig selv på den lidt hårde måde".

Kai Pedersens historie illustrerer således arbejderfamiliens afhængighed af særligt mandens stabile indtægt og den sociale udsathed, som familien befandt sig i en tid uden nævneværdigt socialt sikkerhedsnet og hvor kvinders arbejde var enten ubetalt eller underbetalt. Med Bourdieu (1984) kan man forstå dette som et aspekt af den nødvendighed, der er indskrevet i arbejderens daglige valg og livsstil og som her viser sig som en deroute, der lærer familien at klare sig selv "på den lidt hårde måde". Et andet aspekt af den måde valget af det nødvendige viser sig i en del af de andre erindringer er i måden grænsen mellem arbejder og fattig bliver forsøgt opretholdt gennem symbolsk værdighedsarbejde. Dette handlede først og fremmest om at undgå fattigdomstegnene. Arne Carl Larsen (788/1995, født 1930) skriver f.eks., at han ikke måtte lege med staldmesterens dreng Ib, fordi han havde lus. På samme måde fortæller Anna Birte Kargo (1177/1995, født 1920), som voksede op i en middelklassefamilie, hvor faren var lærer og moren hjemmegående, hvordan skolesygeplejersken kom en gang om måneden "og kaldte os enkeltvis ud i gangen for at kontrollere, om vi havde lus. Jeg havde to tykke fletninger, og det føltes, som det kriblede og krablede, når hun begyndte at efterse dem. Heldigvis var der ingen lus. Vi havde imidlertid to piger i klassen, som havde lus, og dem ville vi andre ikke lege med. Det var da godt, at de var to."

Et andet symbol på opretholdelsen af social ære eller på den sociale grænse mellem arbejder og fattig var om "faren selv kunne forsøge sin familie" eller om husmoren måtte tage arbejde uden for hjemmet (med rengøring eller vask) eller havde "hjemmearbejde" (f.eks. med at lave ildtændere eller pakke margarinekapsler). Et

godt eksempel er Maggie Nielsen (2014/1969, født 1914), som voksede op i en skilsmissefamilie, hvor moren for at klare sig dels måtte flytte ind til bedsteforældrene, dels måtte tage arbejde. Maggie Nielsen beskriver, at selv om renligheden ikke var stor, så var hun ”da ikke befængt med noget eller ligefrem snavset at se og lugte på”, at trods det kneb med pengene, så ”skulle vi jo helt være lige så fine, som de andre børn til konfirmationen”, så faren måtte i propforeningen, og selv om ”det faktisk var sådanne nogle som os [mindrebemidlede], der burde have skolebespisning, så ”var det ikke fint at indrømme, at man ingen penge havde, så vi fik ingen varm mad”.

Holger Damgaard. Skolebespisning, Bispebjerg Skole, Frederiksborgvej 107, 1939. KB.

Det er overvejende sådanne tegn på opretholdelse af et offentligt billede af velstand, ordentlighed og social ære, der i erindringerne symbolsk markerer grænsen mellem arbejder og fattig. Med Skeggs (1997) kan man forstå det som former for respektabilitet, hvor omgivelsernes indtryk af arbejderne – som i udgangspunktet er patologiserende og negativt konnoteret – bearbejdes af arbejderne gennem fremvisning af moralsk værd. Bourdieu (1984, 379-380) beskriver ligeledes arbejderklassernes forsøg på at få det meste ud af det mindste, at få maksimal social effekt ud af det, man kulturelt og økonomisk har til rådighed. På den måde kan man sige, at de erindrende arbejdere forsøger at manipulere den nedadgående symbolske grænse til de fattige, mens en del af de fattige forsøger at passere som respektable arbejdere. Omvendt erindrer de fattige eksempler på at blive smidt ud af lejligheden, på at bo

i lejligheder med markante fejl og mangler (som f.eks. huller i væggen og rotter), på at være i kontakt med fattighjælpen, samaritaneren, børnehjem og sanatorier, på køb af billig mad (som f.eks. gammelt brød og hestekød), og på at samle fornødenheder på lossepladsen. Inga Olsen (577/1995), som blev født i 1921 og voksede op i husvildebarakkerne, skriver:

De fattige, som vi hørte til, kunne om vinteren, få et måltid varm mad på skolen, maden var god og solid, vi fik et spisekort, i tykt pap og det afleverede vi, når vi fik maden. Senere blev kortene bragt op i klassen, der var navn på, så blev vi råbt op og hentede kortet ved kateteret, på den måde kontrollerede de, at vi havde spist, ellers blev kortet inddraget, foruden vi gik spidsrod i klassen, når vi hentede kortet, hver dag, så skulle det bæres i en snor om halsen. En anden måde, at kende de fattige på, var karaktergivningen. De 19 dygtigste i min klasse, boede alle lige omkring skolen i pæne bebyggelser, jeg kom kun en gang til at være nr. 19, det var fordi en af de fine flyttede, ja barakungerne var nederst.

Peter Elfelt, Arbejdere fra Glud & Marstrands fabrik, 1904, Københavns Museum.

De to andre positioner, som markeres i erindringerne symbolske grænsedragninger, "de fine" og "originalerne", er ikke så udbredt repræsenterede i mit materiale og beskrives heller ikke på samme måde "indefra" som arbejderne og de fattige. Anna Birthe Kargo (1177/1995) er den, der kommer tættest på. Hun var født i 1920, som lærerdatter og voksede op i en lejlighed på Fasanvejen inden familien flyttede

til et hus på Rødkildevej. Faren var præstesøn, moren datter af en bagermester og Anna Birthe Kargo tager selv studentereksamen og bliver lærerinde fra N. Zahles seminarium. Hun har kun få antydninger af, hvordan hun opfattede kvarteret og hendes erindring drejer sig i højere grad om hende selv og familien, f.eks. at de havde vaskekone til hjælp, at hun gik til klaverundervisning, da de havde klaver i hjemmet og at både hendes mor og far brugte lang tid i boghandlerne. Hun fortæller i skærende kontrast til både arbejdere og fattiges erindringer skriver hun f.eks., hvilken mad de spiste:

Økonomien var stram, så det var nødvendigt at leve spartansk. Om morgenen startede vi med havregrød og derefter te med rugbrød og franskrød med ost eller marmelade. Til frokost fik vi naturligvis rugbrød med leverpostej, kolde kartofler, tomat med sukker, radiseskiver, bananskiver, kødpålæg æg eller ost. Mor var god til at variere maden. Om eftermiddagen fik vi te med et stykke hjemmebagt kage. Mor havde altid kage, for ikke sjældent fik vi besøg af familiens unge, når de læste i København. Middagen bestod altid af to retter, gerne en frugtsuppe, grynsuppe eller mælkeret. En gang om ugen var det grøddag.

I de fleste erindringer er sådanne positioner som Anna Birthe Kargo her indtager snarere en reference eller et orienteringspunkt (som når Anni Lynards far syr tøj for ”de rige”, når Erland Høy får besøg af den ”fine dame” som hans mor gør rent for/hos eller når Bertha Kruse går på lossepladsen og piller ”koksaffald fra de riges kakkelovne og komfurer”). Men begge positioner træder særligt frem i arbejdernes og de fattiges konstruktioner af moralske grænser. I forhold til de ”fine, rige, velhavende” markerer arbejderne og de fattige således en fælles grænse baseret på hjælpsomhed og forståelse. Erland Høy (813/1995) fortæller, at fattiglægen, som de tilkaldte når moren var så syg at hun ikke kunne rejse sig fra sengen, var en ”rar mand” som havde ”forståelse for de fattige folk”. På samme måde nævner Frederik Jensen (751/1969) ”en herlig præst” som ”forstod den fattige ungdom”, og Ingeborg Rasmussen (977/1969) husker en jul, hvor økonomien var særlig lav, at blive sendt til skoleinspektøren, for ”mor havde hørt, havn var så flink til at hjælpe folk, der var i nød”.

Sådan møder med hjælpsomhed, forståelse og solidaritet konstruerer arbejderne og de fattige således som positive og værdsatte egenskaber ved ”de fine”. Erland Høy fortæller, at hans mor, der gjorde rent hos et velhavende ægtepar på Frederiksberg, hvor ”fruen” kaldte moren for ”lille De” og sagde ”pilsner og ikke bajer”, godt kunne lide dette ægtepar, fordi ”de så aldrig ned på en om man var fattig eller ugift”. Til forskel herfra nævner Erland Høy ”de bedrestillede folk” i barndomskvarteret på Georgsvej, som boede i ”villaen og de høje huse”, en sporvognskonduktør, kaptajn, selvstændige, lærere, som de ”sjældent havde kontakt med”, fordi ”de følte sig bedre end os andre”. Et gennemgående referencepunkt i markeringen af denne form for moralitet, grænsen mellem de hjælpsomme og de

nedladende, findes i erindringer af arbejdsgivere og særligt af skolelærere. Sofus Jensen (990/1969) skriver således:

I 1906 begyndte [jeg] i skolen, som kun var nogle få år gammel. Fik en herlig klasselærer J. Jørgensen, en mand, som jeg senere har forstået, var betydelig forud for sine kolleger, en rigtig pædagog. F.eks. husker jeg, at han tog hele klassen med ud at botanisere, med inspektørens tilladelse, og når vejret var til det, i stedet for at sidde og læse og senere remse op om forskellige blomster, han og hun blomster, deres støvdragere om mange forskellige træer, om hvorledes naturen stadig fornyer sig. Det var en mand vi agtede, jeg mindes aldrig nogen af mine kammerater gennem de 5 år vi var sammen på nogen måde drillede ham, der var ellers nogle slemme rødder i blandt os. Vi havde nogle timelærere som tit måtte stå for meget fra vor side, men jeg tror det var fordi de var lidt skrappe med spanskrøret, som jo altid lå oven på et skab og til at give ørefigener.

I andre erindringer skelnes mellem de moderne, flinke, omgængelige og hjælpssomme arbejdsgivere og lærere, der ikke brugte spanskrør, tærsk og tilfældig korporlig afstraffelse og andre former for ydmygelser og de "udslidte og gamle lærere", som "gik rundt i deres blankslidte mørke jakkesæt med tilhørende stive flipper og så meget selvhøjtidelige og utilnærmelige ud" og som "muligvis kunne deres stof", men "var fuldstændig uegnede til at overgive deres viden til eleverne" (Henning W. Jensen 350/1995). Der er med andre ord tale om en symbolsk afstandtagen til "de fine" repræsenteret ved arbejdsgivere og lærere, som var strenge, straffende og fjendtlige, som følte sig bedre end og hævet over andre og som udnyttede deres magt på uretfærdig, uforståelig og voldsom måde. Som i Sofus Jensens fortælling ovenfor, så blev sådanne mødt af forskellige former for modstand eller protest – og særligt det Alf Lütke (1986, 79) kalder *eigensinn*, altså interaktioner og udtryk, som mere indirekte end direkte anvendes som modstand mod krav "ovenfra". Erland Høys mor gør således nar af "fruens" evner til at vaske hænder, lave mad og holde sig ædru, så det blev en slags spøg blandt børnene, at få hinanden til at tro, at morens hjembragte mad var lavet af "fruen" og ikke moren og derfor ikke til at spise, "selv om guderne skal vide, vi ikke var kræsne eller forvente". Andre fortæller om at sige op eller fra over for arbejdsgivere, der var frække eller urimelige, eller endda slå igen – "sløjdlærer Hansen fik én på hovedet med knytnæve" (Christian Christensen 793/1995), hvis man blev straffet eller offer for uretfærdighed.

Da jeg kom på Atlas i 1929 som maskinkonstruktør var tiderne noget anderledes end nu. Der var ikke kontrolure, men vor direktør og eneherker – med kæft trit og retning stod med sin krydder i hånden kl. 8 ved porten. Anden gang for sent hed det: "Dette er sidste skud for boven min herre, næste gang er det ud". Man måtte ikke ryge, fløjte eller synge på tegnestuen. En lirekassemand spillede lystigt i gården en lørdag formiddag. Direktøren kaldte på maleren, der gik og malede kontoret. De må male et skilt med musik i gården forbudt. Næste lørdag

spillede lirekassen igen. Direktøren til maleren: Det skilt, De har malet er alt for lille. Nej, Hr. Direktør, selv om skiltet var større kunne manden ikke læse det, for der står "blind" på lirekassen (Finsson 1426/1969)

I tråd med den moralske grænsedragning opadtil mod "de velhavende" markeres grænsen nedadtil mod "originalerne, subjekterne, særtingene" solidarisk. Selv om der ikke er tvivl om, at "Lersøbøllerne", "klunserne", "spritterne", "spillemænd" osv. opfattes som tilhørende en anden gruppe af mennesker – frie fugle uden store krav til tilværelsen, de fleste i en evig brandert, lidt specielle – så konstrueres de gennemgående som rare, venlige, harmløse og omsorgsfulde mennesker, som ikke generede nogen og som man ikke skulle være bange for, selv om der gik rygter om dem og selv om "der var mulighed for at lære nogle ukendte gloser" (Henning W. Jensen 350/1995).

Anders Enevig. Prinser ved Kirkens Korshær på Drejervej, 1961.

Denne nedadgående solidaritet er et udbredt moralsk princip i erindringerne om dagligliv det sted, der blev til Nordvestkvarteret og synliggør både interne symboliske grænser i gruppen af fattige og arbejdere og et fælles etos på tværs af erindringerne. Således tages der afstand fra "pralende" eller "brovtende" karakterer (Erland Høy 813/1995) og andre, der er "fin på den" (Kai Pedersen 1607/1969), og i erindringerne er der flere eksempler på, at sådanne attituder mødes med samme former

for latterliggørelsesstrategier, som dominerende lærere og arbejdsgivere. Med andre ord tages der afstand fra dem, der tager afstand fra dem, de burde være solidariske med. I analysen af arbejderklassen i *Distinction* fremhæver Bourdieu (1984: 381) netop princippet om konformitet som rigtigt anvendt af arbejdere i deres bedømmelse af ”ligestillede”, dvs. en lang række forskellige måder at kalde til orden på, når arbejdere udviser prætensioner eller ønsker om at udmærke sig, der tager afstand fra deres ”ophav”. I forlængelse heraf kan man i erindringerne se et moralsk påbud udtrykt: ”om man er præst eller arbejdsmand, er vi ganske almindelige mennesker” (Erland Høy), og således bør man behandle andre.¹⁶

Læser man erindringerne igennem for de egenskaber, der opfattes og vurderes som positive og attråværdige er den altdominerende kategori arbejdsomhed. ”Lærte vi ikke andet, så lærte vi at arbejde”, ”vi var hjemme godt oplært til arbejde”, ”jeg fik lært at bestille noget”, ”vi sad aldrig med ledige hænder”, er formuleringer der går igennem hele materialet. Axel Charles Rasmussen (1194/1969) udtrykker det således:

Som lille skoledreng måtte jeg med min far om morgenen køre ud på Østre Gasværk og hente koks. Derud sad jeg på trækvognen. Når man gav mændene derude en skilling, så glemte de at stryge målet, der kunne også komme en ekstra skovlfuld i sækken. Jeg måtte skubbe bag på læsset hjem, så var vi godt svedte begge to når vi nåede hjem. Det var betingelsen dengang, hvis man vilde leve godt for små penge. Min far tjente dengang 24 kroner om ugen på jernstøberi. Et umenneskeligt slid og et grufuldt svineri... Når min far så selv for sålede vores fodtøj og min mor var meget økonomisk, så levede vi godt for små penge, og havde pænt tøj i skabet.

Christian Christensen (793/1995) siger det således:

Jeg kommer fra et arbejderhjem, hvor alle måtte hjælpe til både store og små, og ud af en søskendeflok på seks er jeg den tredje ældste. Mine forældre var ikke særlig velstående. Når det rigtig kneb købte min mor sparemad, det bestod af for 95 øre hestekød (hestekød var billigst) og for 5 øre flomme - dertil kartofler, så var der rigeligt med mad til os alle.

Muligheden for ”at leve godt for små penge” afhænger i denne opfattelse og vurdering af individets driftighed, økonomiske sans og evne til ikke at være kræsen. Man er arbejdsom, får ”meget ud af en lille have” eller et ”lille husholdningsbudget”, fordi man er dygtig og flittig, ædruelig, nøjsom og sparsommelig, fordi man passer sine ting, har orden i sagerne og er udholden. Man ”lider ikke af fagstolthed” og ”man driver den ikke af”, men tager hvad man kan få og slider i det.

Da jeg var 18 år rådede jeg som sagt, selv over min løn, når jeg havde betalt hvad jeg skulle for at bo hjemme, men jeg købte engang en kjole. Hvis man havde en

rekvisition til Thorkild Hansens konfektion skulle man betale et mindre beløb, man fik tøjet, og resten i nogle afdrag. Det opdagede min mor og jeg fik en på kassen, så jeg så baglæns, i et par dage, jeg fik så resten af pengene af hende, så jeg kunne komme ud af den handel. Episoden sluttede med, at jeg fik. besked på, at hvis det skete igen, kom jeg igen under administration. Det hjalp, jeg har aldrig siden købt på afbetaling (Inga Olsen 577/1995, født 1921).

Sådanne egenskaber kendetegner den "gode og hæderlige" beboer fra Utterslev Mark, Bispebjerg og Nordvestkvarteret. Arbejdsomhedens etos er så stærkt, at det endda kan kompensere for mangel på en anden værdsat egenskab, som når Tage Holsting (213/1995) skriver følgende om sin søster: "Min storesøster Karen blev gift 1931 med en skrædder Svend Pelant. Karen havde udviklet sig til en lidt kedelig type, med knude i nakken, men hun var et jern til at bestille noget. Hun blev uddannet til syerske, og var meget dygtig i sit job". Søsteren konstrueres her ikke som "for fin på den", men snarere "for stiv i det", "stramtantet" og ikke jovial, gemytlig og ligetil, men hendes arbejdsomhed opvejer så at sige for disse manglende egenskaber. Svend Haag (1553/1969) skriver om kammeratskabet i kvarterets "små, hyggelige værtshuse" og om at "kunne gå lige ind med træsko på og få en sludder over et raflebæger, et parti billard og en bajer". Finsson (1426/1969) skriver om, at selv om arbejdet ikke var rart og de sanitære forhold dårlige, så blev "det hele taget med godt humør". Foruden arbejdsomhed er evnen til at sprede hyggeligt samvær, at være nede på jorden og tage tingene som de kommer en anden værdsat bedømmelseskategori blandt beboernes erindringer. Det er en slags gemytlighed på trods, en form for accept at tingenes tilstand ("sådan var det", som flere skriver) og evne til at leve livet alligevel, som Svend Barmer (1021/1995) her skriver:

Sammenlignet med vor tid var folk fattige dengang. Der måtte altid spares. Brun sæbe vaskede man tøj med, gjorde rent med og blev også benyttet til hårvask. Strømper blev stoppet, damestrømper masket, ærmer på striktrøjen blev vendt lige inden albuerne ved slid var gået igennem. De fleste drak vand til aftensmadens varme retter og der var dage hvor man sparede på middagsmaden ved at nøjes med at spise en gang rismelsgrød, øllebrød lavet af gammelt tørt rugbrød og billig mad var dengang spegesild og klipfisk og færdigrørt fars til frikadeller og mange af os købte læder hos læderhandleren så far eller mor kunne forsåle sko. Men livet blev levet og vi børn var faktisk tilfredse som det var og fandt den positive side ved lege og sysler som vi hovedsageligt selv kunne sætte i gang.

Den tredje og sidste egenskab i kvarterets etos, som jeg kan identificere i erindringsmaterialet, er hjælpsomhed. Som Christian Christensen skrev ovenfor, så var det en nødvendighed at alle hjalp til, hvis man skulle leve godt for små penge. Men hjælpsomheden er også et påbud om solidaritet med og hensyntagen til hinanden. På trods af at man ikke selv har for meget deler man hvad man har, hvis man vil opfattes og vurderes som "et retfærdigt og hæderligt menneske". "På trods af 8 børn og en mand

der drak”, skriver Valborg Christiansen (568/1969), ”kunne min mor tænke på to originaler, som lå i klude og skidt. Til de to blev vi tit sendt ind med mad, grønkål f.eks.” Som John Henry Hamley (620/1995) skriver:

Det yderste Nørrebro, et hårdt miljø? Ja, men også et sted, hvor man finder solidaritet, hensynsfuldhed, fællesskabsfølelser, menneskelighed og tåbelighed. Ja, endog tåber, der kan finde på at give de sidste kaffebønner til en fattig kone, der trænger til en opmuntring.

I erindringerne kan man således se Nordvestkvarterets sociale landskab konstrueret som et symbolsk fællesskab struktureret omkring grænsen mellem på den ene side fattig og arbejder og på den anden side mellem arbejdere og ”de fine” og omkring det man med Bourdieu (1984) kan kalde nødvendighedens etos. Som et symbolsk fællesskab placeret i den nederste del af det sociale og geografiske hierarki var Nordvestkvarteret med andre ord et sted for arbejderens *synspunkt*. Det var et sted, hvor ”man” omfavnede livets hårde betingelser, tog modgang med oprejst pande, udviste hjælpsomhed og solidaritet med dem der alligevel ”faldt i fattigdom og forarmelse” og anerkendte de af de bedrestillede, der blev vurderet som jordbundne og ikke-nedladende.

Ingeborg Rasmussen (977/1969)

Vi børn har altid fået lov at bestille noget

Jeg er født i maj 1907 af dengang fattige forældre. På det tidspunkt var der 4 søskende foruden mig. Min far, født på Lolland, var udlært grovsmed og ansat i Københavns Kommune. Mor var datter af en husmand fra Fjenneslev. Begge mine forældre er nu for længst døde. Min barndom var rig på mange oplevelser, dog ikke altid lige gode. Jeg selv er født på Tranevej i en kælderlejlighed. Herfra flyttede vi, da jeg var 4 år, til Frederikssundsvej nr. 36. Der var og er endnu havehus, som det dengang hed, mellemhus og forhus. I forhuset boede vi i en 3 værelses lejlighed. Mellemhuset blev dengang benyttet som hestestald med høloft, og på dette hus stod med store typer på forsiden ”Villa Hansa”. Senere blev dette hus forandret til boliger. Ude på gaden var der grøfter på begge sider af vejen med græs. Her sad vi børn ofte og ventede på far, når han kom fra arbejde. ... Der var nu kommet flere børn til den i forvejen store familie. Mor måtte tage arbejde med vask og rengøring, da far ikke altid kunne finde hjem på lønningsdagen. Blandt andet havde mor også arbejde med at vaske spande på et mejeri. Hun gik kl. 3 1/2 om morgenen. Vi børn skiftedes til at gå med hende, hun kunne ikke lide at gå alene. Så skyllede vi flasker for at komme hurtigere hjem igen. ... Vores middagsmad bestod hovedsagelig af kålrabi, tilberedt på flere måder. Kartofflerne fik vi som mos på brødet i stedet for smør eller margarine. ... Det kneb da også meget med at skaffe brændsel. Min bror og jeg mødte hver dag på et savskæreri i Hillerødgade, hvor vi for 25 øre kunne købe en stor sæk høvlspåner,

som vi tog lige fra maskinerne. Vi havde altid en ekstra sæk med, for når formanden ikke var til stede, fyldte vi også den for de samme penge. Vi opsøgte også byggepladser, hvor vi tiggede brændsel. ... For ca. 55 år siden, lå der på hjørnet af Hillerødgade og Nordre Fasanvej en stor losseplads, dér hvor nu fabrikken Novo ligger. Her gik vi børn hver søndag formiddag for at samle koks eller brænde. Der var husaffald og affald fra de omkringliggende fabrikker. Ja, vi kunne endda være heldige at finde karameller eller bolsjer, som vi ikke var forvænt med, i store klumper fra H. H. Mathiesens Fabrikker, som havde til huse på Fasanvej. Det vaskede mor så ud og skyllede, så det blev spiseligt. Jeg har i min besiddelse i dag et minde fra den tid, jeg fandt nemlig en lille kinesisk kvindefigur mellem skraldet. ... Efter krigen 1918 blev vore kår bedre. Far var blevet mere stabil, og mor holdt op med at arbejde ude, da hendes helbred svigtede. I stedet kom der gang i hjemmearbejde. Vi lavede ildtændere. Vi hentede høvlspåner fra før omtalte sted, bandt og klippede. Der skulle bindes 1.000 stykker hver dag, som skulle afleveres hver morgen på Sankt Nikolaj Vej på Frederiksberg. Vi kørte dem derud i barnevognen. Hvad vi fik for dem, erindrer jeg ikke. Dette arbejde hørte dog op, men blev erstattet af et andet. Vi pakkede nu margarinefarver (kapsler) i papir, som udgik fra "Blauenfeldt & Tvede". Det var et svinearbejde, da farverne (kapslerne) først skulle tørres rene inden pakningen. Vi pakkede 5000 hver dag. Dette arbejde havde vi i mange år, til tider med 10.000 stykker daglig. Vi blev jo efterhånden så rutinerede, at det gik som en leg. ... I året 1923 blev jeg konfirmeret tillige med en 2 år yngre bror. Jeg var da 16 år. Jeg kom først et år i huset, derefter på en kemisk fabrik til 28 kr. om ugen. Året efter igen, i 1926, fik jeg tilbudt arbejde på en anden virksomhed til 32 kr. om ugen, en betydelig forbedring. Jeg boede stadig hjemme og betalte da 15 kr. for kost, logi og renlighed. Mit tøj og sygekasse skulle jeg selv klare. Året 1930 husker jeg ikke meget fra, udover den store arbejdsløshed, som jeg selv blev ramt af. Vi var heldige at arbejde hver anden dag, senere to dage om ugen, for til sidst at standse helt. I understøttelse fik jeg 12 kr. om ugen, som jeg måtte betale hjemme. Min far var ikke berørt af dette, han var fast ansat, men måtte betale til de arbejdsløse. Det skal dog bemærkes, at jeg på denne virksomhed var ansat i 35 år, indtil den i 1960 måtte lukke. Mit 25 års jubilæum i 1951 blev af ledelsen belønnet med 100 kr. som gave for min indsats i virksomheden. ... De sociale goder i 1969 er betydeligt forbedret siden 1944. I dette år, hvor jeg havde en længere sygdomsperiode, søgte jeg socialhjælp, men fik afslag. Jeg måtte selv klare mine udgifter med 140 øre om dagen, som jeg fik fra sygekassen, så det var ikke hver dag, jeg fik noget at spise.

Nordvest og de indfildrede relationer mellem habitat og habitus

Ifølge Bourdieu (1990/1980, 53) produceres de varige og transponerbare dispositioner, som udgør en bestemt habitus, af en bestemt klasse af eksistensbetingelser. Med henvisning til Durkheim argumenterer Bourdieu for, at gårsdagens menneske i forskellige grader er tilstedeværende i hver af os. Habitus er et produkt af historien

og producerer som sådan individuelle og kollektive praksisser, historie, i overensstemmelse med de skemaer, historien har produceret (Bourdieu 1990/1980, 54). Dispositionssystemet er den fortid, der lever videre i nutiden og søger at forevige fremtiden ved at aktualisere sig i praksisser, der struktureret ifølge dens principper, dvs. habitus, er den aktive tilstedeværelse af fortidens erfaringer. I den forstand åbner erindringerne for livet i det sted, der blev Nordvestkvarteret, for indsigt i de subjektive erfaringer med stedet. Netop fordi det geografiske rum er relateret til socialt og symbolsk rum giver en udforskning af forskellige menneskers forhold til et særligt sted også indblik i de sociale betingelser for opvækst og hverdagsliv knyttet til dette sted og til de kategorier, hvorigennem disse sociale betingelser blev betragtet og forstået.

Allerede Young & Willmott (1957) gjorde opmærksom på, at der skete store forskydninger i arbejdernes livsbetingelser og i arbejderkvarterets konstitution mellem dem der blev født i 1880'erne og dem der blev født i 1930'erne: Fødselsraten faldt, boligerne blev bedre, ansvaret for husholdningens økonomi og børneopdragelsen mere ligeligt fordelt mellem kønnene. Noget lignende kan registreres i Københavns Nordvestkvarter, som skabtes på det, der i slutningen af 1800-tallet blev kaldt Utterslev Mark: befolkningstallet steg, virksomheder kom til og nye, "moderne" boliger blev bygget side om side med velfærdsinstitutioner som skoler, børnehaver og plejehjem. Således forandredes stedets fysisk-symbolske position gradvist i løbet af første halvdel af 1900-tallet efterhånden som nye ressourcer og nye befolkningsgrupper koncentreredes i kvarteret. Utterslev Mark var uden for byen, landlig og idyllisk på den ene side, præget af de dårlige bebyggelser omkring Lygteåen, "lovløsheden" i Lersøen, et sted for byens renovation på den anden side. Nordvestkvarteret som opstod og etableredes som et arbejderkvarter var derimod et nyt kvarter, "man" kom til eller flyttede ud til, hvis man havde muligheden for at fraflytte den indre bys og brokvarterernes tætte og mørke "spekulationsbyggeri". Den geografiske relokering til det nybyggede yderdistrikt var med andre ord en bevægelse, som indebar en opstigning i byens sociale, symbolske og geografiske hierarki.

Med andre ord er et sted ikke blot en geografisk lokalitet og urbanisering er ikke bare objektive variable (som befolkningstal). På baggrund af et udvalg af erindringer, der så at sige flyder henover en relativ lang tidsperiode med to erindringstidspunkter (1969 og 1995), med generationer spredt fra 1885 til 1938, som genkalder sig en periode fra slutningen af 1800-tallet til midten af 1900-tallet, har jeg i denne artikel udforsket subjektive aspekter af et sted, dets konstitution og dets forandring. Gennem en analytisk rekonstruktion af beboernes synspunkt(er), af deres måder at navigere i og bearbejde det fysiske, sociale og symbolske landskab, der udgjorde Nordvestkvarteret, har jeg forsøgt at vise, at steder koncentrerer sociale og symbolske ressourcer og virkelige mennesker af kød og blod, som ikke bare berører stedet, men som også berøres af det, som affektivt og kognitivt bearbejder stedets struktur og strukturelle position i byens hierarki.

Selv om beboerne i deres erindringer trækker på et relativt generelt diskursivt repertoire og selv om sted ikke hele tiden ekspliciteres som referenceramme (stedet som sted), så kan de følelser, beboerne genkalder sig, og de symbolske grænser, som beboerne trækker, betragtes som både formet af og fæstnet på sted. Erindringerne giver os således indblik i, hvordan stedets historie satte sig i beboerne som en sanse- og følelsesstruktur. Man kan sige, at stedets fortid så at sige levede videre som genkaldt sansning, som lys, lugte og lyde, dels forbundet med kvarterets rytme, dels udtrykt som en nostalgisk smerte og længsel forbundet med følelsen af tab af den virkelighed, som producerede de ældre generationers dispositioner.

Måske er det materialets beskaffenhed (særligt underrepræsentationen af middelklassen), der gør, at det mest dominerende synspunkt i materialet er arbejderne. Men man kan nok sige, at på trods af kvarterets forandring og de nye bygninger og nye beboere – særligt mindre funktionærer og professionsuddannede – som indlejredes som habitatets nye ressourcer, så er der en relativ stabilitet i måden beboerne trækker symbolske grænser mellem sig selv og deres omgivelser: bedrestillede, stabile arbejdere, fattige arbejdere, originaler er den gennemgående symbolske struktur. Betragtet fra arbejderne synspunktet var den sociale grænse mellem stabil og fattig suppleret af et symbolsk værdighedsarbejde, hvor man godt kunne være fattig, men helst ikke skulle være ”befængt”. Erindringerne giver os i den sammenhæng indblik i, hvordan fattigdom var en lurende mulighed for de fleste arbejdere. Derfor er det måske heller ikke så underligt, at den opadgående grænse til de bedrestillede og den nedadgående grænse til originalerne centreredes omkring et moralsk princip om konformitet og solidaritet, ideen om at ”alle er almindelige mennesker” og at alle skal bedømmes på, hvordan de behandler andre.

Wacquant (2016, 11) fremhæver en af gevinsterne ved et begreb som habitus på denne måde: ”Habitus sætter den genetiske tænkemåde i centrum for den sociale analyse ved at drive os til at udgrave de implicite kognitive, konative og affektive konstrukter, gennem hvilke personer navigerer i det sociale rum og gør deres livsverden levende”. Man kan også sige, at ligesom stedets geografiske, sociale og symbolske egenskaber er sammenfiltrede, så er habitus’ affektive og kognitive elementer også svære at skille fra hinanden. Der er følelser forbundet med fysisk ekspropriering, stinkende fabrikker og glædesfulde legepladser, og med måden både steder og mennesker opfattes og vurderes. Den subjektive omfavnelser af sted består med andre ord både af praktiseringer af følelser, hvorigennem mennesker oplever sig bevæget og forbundet, og af kognitive handlinger, hvorigennem mennesker skaber tilhør og afstand. Og habitusbegrebet hjælper til at synliggøre, hvordan kategorier og følelser er forbundne i og af konkrete og kropslige aktørers virkelige liv og livsbaner, hvordan placering og position sanses, kategoriseres og praktiseres, dvs. hvordan et sted skabes af og gøres fra beboernes synspunkt.

Den symbolske konstruktion af arbejderkvarteret omkring et etos defineret af arbejdsomhed, gemytlighed og hjælpsomhed kan – for så vidt at det var mobiliseret i fortiden – ses som en kilde til social sikkerhed, ære, stolthed og værdighed. Men som Jarness & Flemmen (2019) gør opmærksom på, så kan et symbolsk marked for

”at være nede-på-jorden” medvirke til at naturalisere og legitimere klassemæssig ulighed. På trods af det udvidede sikkerhedsnet i form af understøttelse og velfærdsinstitutioner, af kvarterets moderne faciliteter og af det manuelle arbejdes respektabilitet, så omfavner Nordvestkvarterets arbejdere også nødvendighedens smag. Den stedsans, erindringerne giver os indblik i, arbejdernes fornemmelse af sted, af hvor ”man” hører til, er helt overvejende bestemt af en accept af ”livets hårde vilkår”, af underordning og forlegenhed, af det Bourdieu (1984, 394-395) kalder en ”visdom lært gennem nødvendighed, lidelse og ydmygelse”.

Christian Sandbjerg Hansen, lektor i socialpædagogik og pædagogisk sociologi, DPU/Aarhus Universitet, csh@edu.au.dk

Noter

- ¹ I det følgende henvises til erindringens nummer og årstal for samlingen (hhv. 1969 og 1995). Stavning og kommatering er visse steder korigeret i gengivelsen af erindringerne.
- ² Desuden var 9% var beskæftiget med transport og 1% var uangivet. Se Statistisk Årbog for København, 1955, tabel 22. Københavns Statistik henfører husmødre uden selverhverv, husmedhjælpere og alle uforsørgede børn til mandens (husstandsoverhovedets) erhverv. I denne sammenhæng regner jeg Nordvestkvarteret som Utterslev syd og Utterslev nord, som er de distrikter Københavns Statistik opererede med på dette tidspunkt.
- ³ Bourdieu 1991/1989; 1996; 1999; og 2018.
- ⁴ I forlængelse af Bourdieus grundlæggende forståelse af den sociale verden, som den ekspliciteres i *Distinction* og de tilknyttede tekster, se Bourdieu 1984; 1985; 1990/1987; 1991/1984; 2014/1978; og 2014/1987.
- ⁵ Se Strømstad 1972 og erindringer.dk
- ⁶ Se f.eks. Andresen m.fl. 1979.
- ⁷ Søgeordene har været stedlige kendetegn, vejnavne, virksomheder, monumenter, institutioner mv.
- ⁸ Desuden er 7 lokaliseret i 2014-samlingen (som jeg dog her går uden om, dels af praktiske grunde: de forøger materialet og den omhandlende tidsperiode; dels af analytiske: de omhandler mest af alt skole, hvilket jeg ikke behandler som selvstændigt analytisk tema her). Hertil er foretaget en større interviewundersøgelse med mennesker, der har boet og/eller stadig bor i kvarteret. Desuden er der indsamlet udgivne, mere litterære erindringer, samt historier lagt på diverse hjemmesider og platforme. Endelig har jeg haft adgang til Lone Palm Larsens materiale fra Arbejdermuseets 2000-undersøgelse, samt Lokalhistorisk forenings skrifter.
- ⁹ Anna Birthe Kargo, Jørgen Ott og Lene Bruun, alle fra 1995-samlingen.
- ¹⁰ Her af 5 fra 1969: Frederik Jensen, Andreas Jacobsen, Rudolf L. Jensen, Doris Bærentzen, Sigrid Andresen

- ¹¹ Med Hayden White (1987:16) kan man sige, at de er bade annaler, krøniker og narrativer.
- ¹² Enkelte har jeg fundet supplerende oplysninger på vha. folketællinger, kirkebøger og Kraks vejviser.
- ¹³ Se f.eks. Moran 2002, Pickering & Keightley 2006 og Farrar 2011.
- ¹⁴ Lamont (1992, 9): "Symbolic boundaries are conceptual distinctions that we make to categorize objects, people, practices, and even time and space".
- ¹⁵ Se f.eks. Bourdieu 1984, Lamont 2000, Halle 1984, Rubin 1976, Davies 1992.
- ¹⁶ I erindringerne tages også afstand fra især fortrukne karakterer, særligt hvis disse også forbindes med ondskab, tæv og økonomiske problemer for hustru og børn – omvendt gør det ikke noget, at "få en lille en over tørsten", hvis det forbindes fællesskab, morskab og hygge. Hos Anna Birthe Kargo (1177/1995) forbindes næsten godtroende og overdreven hjælpsomhed med dårlig husøkonomi og hun beskriver, hvordan hendes far på grund af disse egenskaber må overlade den hjemlige økonomi til hustruen/moren.

Litteratur

- Aden, Roger 2018. *Childhood Memory Spaces. How Enduring Memories of Childhood Places Shape Our Lives*. New York: Peter Lang.
- Andresen, Carl Erik, Jørgen Burchardt & Flemming Mikkelsen 1979. *Arbejdererindringer. Metode, kildekritik, indsamling, benyttelse*. Erhvervsarkivet, Universitetsforlaget i Aarhus.
- Blokland, Talja 2009. Celebrating Local Histories and Defining Neighbourhood Communities: Place-making in a Gentrified Neighbourhood. *Urban Studies*, 46 (8): 1593-1610.
- Bourdieu, Pierre 1984 [1979]. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge.
- Bourdieu, Pierre 1985 [1984]. The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*, 14 (6): 723-744
- Bourdieu, Pierre 1990 [1980]. *The Logic of Practice*. Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre 1990 [1987]. Social Space and Symbolic Power, In: *In Other Words*, 123-139. Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre 1991 [1984]. Social Space and the Genesis of 'Classes. In: *Language and Symbolic Power*, 229-251. Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre 1991 [1989]. Identity and Representation: Elements for a Critical Reflection on the Idea of Region. In: *Language and Symbolic Power*, 220-228. Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre 1996. *Physical Space, Social Space and Habitus*. Rapport 10: 1996, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi. Universitetet i Oslo
- Bourdieu, Pierre 1997 [1986]. Den biografiske illusion. In: *Af praktiske grunde. Omkring teorien om menneskelig handlen*, 79-88. Hans Reitzels Forlag.

- Bourdieu, Pierre 1997 [1991]. I statens ånd. Det bureaukratiske felts opkomst og struktur. In: *Af praktiske grunde. Omkring teorien om menneskelig handlen*, 97-148. Hans Reitzels Forlag.
- Bourdieu, Pierre 1999 [1993]. Site Effects. In: Pierre Bourdieu et al. *The Weight of the World*, 123-129. Polity Press.
- Bourdieu, Pierre 2000 [1997]. *Pascalian Meditations*. Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre 2005. *The Social Structures of the Economy*. Polity Press.
- Bourdieu, Pierre 2014 [1978]. Symbolsk kapital og socialklasser. In: Christian Sandbjerg Hansen (red.): *Socialt rum, symbolsk magt. Bourdieuske perspektiver på klasse*, 34-47. Hexis Forlag.
- Bourdieu, Pierre 2014 [1987]. Hvad skaber en social klasse? In: Christian Sandbjerg Hansen (red.): *Socialt rum, symbolsk magt. Bourdieuske perspektiver på klasse*, 48-67. Hexis Forlag.
- Bourdieu, Pierre 2018 [1991]. Social Space and the Genesis of Appropriated Physical Space. *International Journal of Urban and Regional Research*, 42 (1): 106-114
- Connerton, Paul 1989. *How Societies Remember*. Cambridge University Press.
- Davies, Andrew 1992. *Leisure, Gender and Poverty. Working-Class Culture in Salford and Manchester, 1900-1939*. Open University Press.
- de Coninck-Smith, Ning 2008. Børnестemmer, erindringer og barndomshistorie. Metodiske og empiriske refleksioner. In: Morten Nørholm, Knud Jensen & Niels Rosendal Jensen (red.): *Studier af pædagogisk praksis. Pædagogisk sociologi bind IV*, 17-34. Danmarks pædagogiske Universitetsforlag.
- Farrar, Margaret 2011. Amnesia, Nostalgia, and the Politics of Place Memory. *Political Research Quarterly*, 64 (4): 723-735.
- Halbwachs, Maurice 1992 [1925]. *On Collective Memory*. The University of Chicago Press.
- Halle, David 1984. *America's Working Man. Work, Home, and Politics among Blue-Collar Property Owners*. The Chicago University Press.
- Hansen, Christian Sandbjerg 2019. Visions of the North West. Making a Working-Class Neighbourhood in Copenhagen, Denmark, 1900-1950. *Scandinavian Journal of History*, e-pub ahead of print.
- Hansen, Sune Jon 2013. *At komme fra 'udkanten'. Om sted, stedsans og ungernes uddannelsesstrategier i et social rum under forandring – belyst gennem et casestudie af Hirtshals, en havneby på den nordjyske vestkyst*. Ph.d.-afhandling, Afdeling for pædagogik, Københavns Universitet.
- Jarness, Vegard & Magne Paalgard Flemmen 2019. A Struggle on Two Fronts: Boundary Drawing in the Lower Region of the Social Space and the Symbolic Market for 'Down-to-Earthness'. *The British Journal of Sociology*, 70 (1): 166-189.
- Lamont, Michèle 1992. *Money, Morals, & Manners. The Culture of the French and the American Upper-Middle Class*. The University of Chicago Press.

- Lamont Michèle 2000. *The Dignity of Working Men. Morality and the Boundaries of Race, Class, and Immigration*. Harvard University Press.
- Larsen, Lone Palm 2000. *Fra vugge til graf. København NV. Historien om et bolig-område*. Arbejdermuseet.
- Moran, Joe 2002. Childhood and Nostalgia in Contemporary Culture. *Cultural Studies*, 5 (2): 155-173.
- Pickering, Michael & Emily Keightley 2006. The Modalities of Nostalgia. *Current Sociology*, 54 (6): 919-941.
- Rubin, Lillian Breslow 1976. *Worlds of Pain. Life in the Working-Class Family*. Basic Books
- Saïd, Edward 2000. Invention, Memory, and Place. *Critical Inquiry*, 26 (2): 175-192.
- Scheer, Monique 2012. Are Emotions a Kind of Practice (and is that What Makes them have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion. *History and Theory*, 51 (2): 193-220.
- Skeggs, Beverly 1997. *Formations of Class and Gender. Becoming Respectable*. London: Sage.
- Slater, Tom 2018. The Invention of the 'Sink Estate': Consequential Categorisation and the UK Housing Crisis. *The Sociological Review*, 66 (4): 877-897.
- Strømstad, Poul (red.) 1972. *Københavnere fortæller. Erindringer fra det gamle København*. Københavns Magistrats 3. afdeling.
- Vallgård, Karen 2015. Affekt, følelser og rum – historiefaglige perspektiver. *Temp*, 10: 275-183.
- Wacquant, Loïc 2008. *Urban Outcast. A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Polity Press. (Dansk oversættelse: *Byens udstødte. En komparativ sociologi om avanceret marginalisering*. Nyt fra samfundsvidenskaberne, 2013).
- Wacquant, Loïc 2016. Habitus: en koncis genealogi og anatomi. *Praktiske Grunde*, 1-2 : 5-14.
- Wacquant, Loïc 2018. Bourdieu Comes to Town: Pertinence, Principles, Applications. *International Journal of Urban and Regional Research*, 42 (1): 90-105.
- Warring, Anette 1996. Erindring og historiebrug. Introduktion til et forskningsfelt. *Temp*, 2: 6-35.
- White, Hayden 1987. *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. The Johns Hopkins University Press.
- Young, Michael & Peter Willmott 2007 [1957]. *Family and Kinship in East London*. With a new introduction. Penguin Books.